

Hoe de rode ster de hamer en sikkel verstootte

Een onderzoek naar de betekenis van de symboliek en stijl in gebouwen uit de Stalinistische tijd, in het licht van discussies over de continuïteit en breuken in het Stalinistische bewind

Jan van de Pavert, 2008

inhoud

I	Economische voorspellingen	2
	Doel en opzet van dit stuk	2
	De centralisatie en de dictatuur	7
II	Bouwen	18
	De kroon voor Groot Moskou: het Paleis van de Sovjets	18
	Nieuwe kronen voor Moskou	31
	<i>Dwang</i>	31
	<i>Monumenten</i>	34
	<i>De nieuwe kronen</i>	41
	De rode ster	53
III	De vroege en de late dictatuur onder Stalin	61
IV	Conclusie	68
	opmerking over translitteratie	77
	bronnen	78

I. Economische voorspellingen

Doel en opzet van dit stuk

Dit onderzoek richt zich op de periode van de Stalinistische dictatuur in de Sovjet Unie tot het jaar van Stalins dood in 1953. Het totalitaire bewind van Stalin besteedde buitengewoon veel aandacht aan architectonische projecten met een representatief karakter. Dat karakter werd versterkt door toevoeging van monumentale beeldhouwwerken en een nieuw soort heraldiek, door gebruik van dure materialen, door voor deze projecten een specifieke stijl te ontwikkelen en door ze de grootst mogelijke maat te geven. Tenslotte werden deze projecten in samenhang gebracht met omgevende pleinen en boulevards. Hier zal de ontwikkeling worden onderzocht van twee van dergelijke bouwprojecten: het project van het Paleis van de Sovjets, dat nooit zou worden gerealiseerd, en het project van de grote torens die na de oorlog in Moskou verrezen en die nog steeds, meer dan andere bouwprojecten, met het Stalinisme worden geïdentificeerd. De bouw van deze projecten kon zich verheugen op de directe aandacht van de belangrijkste leiders van de Sovjet Unie, waaronder Stalin, Lazar Kaganovič en Kliment Vorosilov, die zelf zitting namen in de belangrijkste bouwcommissies en bij alle grote projecten hun fiat gaven of weigerden.¹ De aandacht voor architectonische representatie was zo groot, en de uitvoering daarvan slokte zulke grote delen van het totale bouwbudget op,² dat deze representatie zondermeer één van de belangrijke kenmerken van de Stalinistische dictatuur genoemd kan worden.

De bedoeling van dit onderzoek is tweeledig: enerzijds zal, door de ontwikkeling van de projecten te volgen, de karakteristiek van de representatieve architectuur worden beschreven. Anderzijds zal deze karakteristiek, als toetsing, worden vergeleken met de karakteristiek van de Stalinistische dictatuur zoals die wordt omschreven door Alec Nove en Paul Gregory. Nove en Gregory beschrijven die de Sovjet Unie allebei vanuit een specifiek economisch standpunt. Hun conclusies hebben de discussie vanaf de jaren zestig van de

¹ Stalin en de top van de nomenklatura waren direct bij de bouw van grote monumenten betrokken. Hun directe aanwezigheid werd zelfs geïdealiseerd weergegeven - zie ill. 58. Dit punt zal terugkeren in volgende hoofdstukken, onder meer II.3.

² In de dertiger jaren werd voor de twee representatieve gebouwen in Moskou, het Volkscommissariaat voor zware industrie en het Paleis van de Sovjets, 18 % uitgetrokken van het totale bouwbudget voor heel Moskou uitgetrokken. C. Borngräber, 'Der Sovjetpalast im Zentrum von Moskau. Chronologie der sieben Entwurfsphasen bis zum Baubeginn am Ende der 30er Jahre.' in: J. Harten, H.-W. Schmidt, M. L. Syring, (red.), *"Die Axt hat Geblüht..."* (cat., Düsseldorf, 1987), 424.

negentiende eeuw mede bepaald.³ Het gaat niet om een analyse van hun economische redeneringen en argumenten, maar om de manier waarop Nove en Gregory die redeneringen en argumenten vervolgens inzetten om tot een karakterisering van de dictatuur te komen. Nove en Gregory stellen dat de dictatuur in de Sovjet Unie noodzakelijk was en dat deze voortkwam uit de planeconomie. De dictatuur is daardoor het noodzakelijke sluitstuk van de weg die in de Sovjet Unie met de planeconomie werd ingezet. Het Stalinisme, dat daarvan het resultaat was, kende volgens Gregory en Nove een grote continuïteit. De vragen, die hier zullen worden gesteld, zijn: Wordt de karakterisering door Nove en Gregory voldoende onderbouwd? - en uiteindelijk: Wat betekent de beschrijving en analyse van de Stalinistische bouwprojecten naast deze karakterisering? Om deze vragen te beantwoorden is het noodzakelijk enkele belangrijke lijnen in hun betoog aan te wijzen. Dat gebeurt in het volgende hoofdstuk, De centralisatie en de dictatuur. Daar blijken dat vier elementen een belangrijke rol spelen om tot hun conclusie te komen. Deze elementen zijn: 1. de redenering van oorzaak en gevolg, 2. de noodzakelijkheid, 3. het communistisch gehalte van het Stalinistisch totalitarisme, en 4. de continuïteit. De oorzaak- en gevolgredenering gaat er vanuit dat de Sovjet maatschappij volgens de ideeën van het communisme moest worden ingericht en dat daarvoor een planeconomie nodig was. De planeconomie kon alleen centraal worden opgelegd en dat leidde tot dwang. Dit centralisme en deze dwang zijn specifiek voor de dictatuur van de Sovjet Unie. De dictatuur was aldus noodzakelijk om de economische doelstellingen te bereiken. Nove stelt daarbij dat het totalitarisme van Stalin noodzakelijkerwijs uit de centralisatie voortkwam.⁴ Gregory stelt dat de centralisatie misschien niet noodzakelijkerwijs tot het Stalinisme leidde, maar wel tot de dictatuur die voor Stalin de bedding vormde.⁵ In beide gevallen worden er, al dan niet impliciet, conclusies getrokken ten aanzien van een kleine keten van oorzaken en gevolg. In beide gevallen loopt de keten van oorzaak en gevolg via de schakel dat er een centraal geleide planeconomie nodig was. Het tweede element van Nove en Gregory, de noodzakelijkheid, is aan de oorzaak- en gevolgredenering inherent. De wijze waarop oorzaak en gevolg worden beschreven, gaan uit van noodzakelijkheid: omdat het ene er was, moest het andere wel volgen. Het derde punt is het communistische gehalte. Gregory en Nove stellen vragen ten aanzien van de motieven

³ Met name zullen worden behandeld: P. R. Gregory, *The Political Economy of Stalinism* (Cambridge, U.K., 2004). A. Nove's artikel 'Was Stalin Really Necessary?' was oorspronkelijk gepubliceerd in 1962 in het blad *Encounter*, gebundeld in: A. Nove, *Was Stalin Really Necessary? Some problems of Soviet Political Economy*, (Londen 1964), 17-33. A. Nove: *The Soviet Economic System* (Londen, 1980 - herziene uitgave; oorspronkelijke uitgave 1977).

⁴ Nove, *Was Stalin Really Necessary?*, 17 en 20-21.

⁵ Gregory, *The Political Economy of Stalinism*. De redenering betreffende Stalin volgt met name uit de redeneringen in hoofdstuk 1, 'The jockey or the Horse?', 1-21.

achter het totalitaire regime. Steeds achten zij het communistisch gehalte doorslaggevend bij de beslissingen die werden genomen door de besturen, het Centraal Comité, of door Stalin zelf. Ook andere schrijvers zien het communisme als bepalende drijfveer. Richard Overy bediscussieert in zijn recente boek *Dictators, Hitler's Germany, Stalin's Russia* Stalins mogelijke doel. Hij wijst daarvoor eerst op belangrijke publicaties en concludeert dan dat de enige aanwijsbare, consistente lijn in al zijn acties zit in het streven om de revolutie en de eerste socialistische staat te handhaven. Het is, vervolgt Overy, alsof macht voor Stalin zoveel betekende als macht om beide, de revolutie en de staat die de revolutie representeerde, te handhaven en te consolideren; macht draaide bij hem niet om zichzelf.⁶ Robert Service schrijft in zijn recente biografie van Stalin: "*Marxism was a guiding philosophy throughout his life*".⁷ Gregory en Nove achten ook andere dan communistische motieven van belang - het gaat dan vooral om de consolidatie van macht - maar het communisme blijft doorslaggevend; het is het communisme dat tot de dictatuur, en daarmee tot de macht leidt. De mening dat, omgekeerd, het communisme werd ingezet als vehikel voor de consolidatie en concentratie van macht, is veel minder verbreid. Tenslotte, als vierde, is er de vraag naar de continuïteit. Sommige schrijvers nemen expliciet aan dat er, in de Stalinistische dictatuur, sprake is van continuïteit, soms wordt die stilzwijgend aangenomen. De beschrijvingen van Nove en Gregory gaan uit van een continuïteit vanaf de jaren dertig tot Stalins dood in 1953, door deze met één economisch model te benaderen. Deze economische continuïteit wordt gemakkelijk doorgetrokken naar het Stalinisme in het algemeen. Dat Overy meent dat de verdediging van het communisme een constante factor was in Stalins politiek, wijst ook op continuïteit. Ook Service meent dat er vanaf 1938 geen veranderingen meer optraden in de dictatuur.⁸ Verschillende gebeurtenissen worden door Service in die zin gepresenteerd. Hij merkt bijvoorbeeld op dat de acceptatie van de orthodoxe kerk tijdens de Tweede Wereldoorlog in Stalins beleid een onderbreking was, die door de oorlog werd ingegeven.⁹ Dat zou kunnen impliceren dat de antikerkelijke lijn verder continu is geweest. Zo geeft hij de feiten inderdaad weer, wanneer hij in hetzelfde gedeelte zegt dat de liberalisering van de godsdienst spoedig weer werd ingetrokken.¹⁰ Hij is in die passage iets te gehaast. Elders in zijn boek schrijft hij terecht: "*He (Stalin) did not abandon the wartime understanding with the Russian Orthodox*

⁶ R. Overy, *Dictators, Hitler's Germany, Stalin's Russia* (Londen, 2004), 49.

⁷ R. Service, *Stalin. A Biography* (Londen, 2004), 9

⁸ idem, 9, 375, 496.

⁹ idem, 443.

¹⁰ idem, 447.

church".¹¹ De toeschrijving van tijdelijkheid aan nieuwe elementen in Stalins beleid is kenmerkend. Net zo kenmerkend is het dat de oorlog voor deze nieuwe elementen als motief wordt aangevoerd. Service doet dat ook met Stalins omarming van het Russisch nationalisme.¹² Maar het Russisch nationalisme was al voor de oorlog begonnen en zou tot Stalins dood niet meer verdwijnen.¹³ Het nationalisme en de kerk sloten aan bij een hele reeks reactionaire ideeën die kenmerkend zijn voor het late Stalinisme tot 1953. Vandaar dat de vraag kan worden gesteld: is er wel sprake van een algemene continuïteit in de Stalinistische dictatuur?

In het tweede hoofdstuk zullen de twee architectonische projecten worden beschreven. Het eerste project, het Paleis voor de Sovjets, werd in 1931 ingeluid met een prijsvraag. De bouw werd afgebroken na de inval door de legers van Nazi-Duitsland in 1941. Het tweede project betreft de zeven Stalinistische stadskronen die tussen 1947 tot 1953 gebouwd werden en Moskou na de Tweede Wereldoorlog zouden domineren. Deze twee bouwprojecten zullen worden bekeken op hun stijl, omdat de vraag naar een nieuw ontwikkelde stijl voortkwam uit de kritiek op zowel de traditie als het modernisme in de architectuur. Vooral het modernisme, maar ook de traditie werd eerst verworpen omdat het aan een verkeerde klasse zouden zijn ontsproten en later omdat het on-Russisch zou zijn. Daarom kreeg de ontwikkeling van een stijl in de architectuur in de Sovjet Unie een bijzondere en specifieke betekenis. Daarnaast zullen de projecten worden bekeken op de toegevoegde, representerende delen: de beeldhouwwerken en decoraties met hun pseudo-heraldiek. Het betreft vaak voorstellingen en tekens met verklaarbare verwijzingen. Zoals zal blijken, was er vooral sprake van veranderingen in de toegevoegde decoraties. Zij maken duidelijk welke verschuivingen plaats vonden in de symbolen die de dictatuur als representatie koos.

Omdat de zuivere wil tot macht, macht om deszelfs wille, door een dictatuur niet in woord aan het volk opgebiecht zal worden, omdat de dictatuur van de Sovjet Unie zich daarentegen juist uitgesproken ideologisch verantwoorde, moeten vragen ten aanzien van het karakter van die dictatuur soms gelezen worden uit andere tekens. Een vraag als deze: kwam de despotische macht noodzakelijk voort uit het economisch systeem, of kwam dat systeem voort uit de machtswil? - een dergelijke vraag zal niet in de officiële partijlijn uiteengezet zijn. In de vorm van de toegevoegde decoraties en andere visuele elementen leek het regime

¹¹ idem, 496.

¹² idem, 406 resp.

¹³ In het hoofdstuk Monumenten wordt teruggekomen op de verering van de veroveraars die het Russisch grondgebied hadden bijeengebracht vanaf 1936.

echter bijzonder openhartig. Daardoor kan, door middel van dit onderzoek naar de monumentale architectuur, worden gezocht naar aanvullingen voor een antwoord op een dergelijke vraag.

In hoofdstuk III zal worden gepoogd de noties, die uit de beschrijving van de bouwprojecten zijn voortgekomen, in een breder verband te brengen, door meer veranderingen aan te geven die tijdens de Stalinistische dictatuur plaatsvonden die, in hun ideologische en propagandistische consequenties, de aard van de dictatuur bepaalden. In hoofdstuk IV zal worden teruggegrepen op de vier genoemde aspecten in de literatuur van Nove en Gregory waarmee door hen het karakter van de Sovjet dictatuur wordt verklaard.

De centralisatie en de dictatuur

In *The Political Economy of Stalinism* geeft Paul R. Gregory een viertal modellen van de dictatuur die in de literatuur een belangrijke rol spelen. Zijn bedoeling is deze modellen te testen op de Sovjet Unie, om daarmee de aard van Stalins dictatuur vast te stellen. Hij doet dat door eerst de economische en bestuurlijke structuren te beschrijven, waarna hij de vier modellen aan zijn beschrijvingen toetst. Een vraag die terugkeert is daarbij: stuurde het Stalinistische bewind het land naar een centraal geleide commando-economie? Of leidde de ideologie van het communisme noodzakelijkerwijs tot een dictator? Die laatste mogelijkheid - de communistische ideologie leidde noodzakelijkerwijs tot een dictator - impliceert dat, als de persoon Stalin er niet was geweest, de staat door het politiek-economische systeem toch tot een dictatuur was geleid.¹⁴

Al na zijn eerste hoofdstuk over collectivisatie moeten twee van de vier modellen het ontgelden. Het ene model, afkomstig uit de Sovjet literatuur, is dat van de wetenschappelijke planner: de welwillende dictator van de alwetende partij, die voor productie en distributie van goederen zorgt. Het andere is dat van de scheidsrechter-dictator, die bemiddelend optreedt om de belangen, goederen en macht te verdelen, in opdracht van een elite. De twee resterende modellen zijn de volgende:

1. Het *stationary bandit*-model, naar Mancur Olson. Dit model werd ontwikkeld met Stalin in gedachte. De blijvend gevestigde bandiet wordt volgens Olson en Gregory gekenmerkt door een lange tijdshorizon en, hoe nietsontziend ook, door een streven naar maximale groei en ontwikkeling. Die worden ingezet ten behoeve van zelfzuchtige belangen. De efficiënte, groeiende economie is noodzakelijk om belastinginkomsten veilig te stellen, de militaire macht te vestigen en bondgenoten te belonen. Belangrijk in dit model is de notie dat de politiek, gericht op maximalisatie van de groei, door iedereen gevolgd zou zijn die zich in Stalins positie zou hebben bevonden.

2. Het model van de egoïstische dictator. Voor deze dictator is de accumulatie van macht het eerste doel. Dit wordt bereikt door loyaliteit te kopen. De egoïstische dictator is niet gericht op het beste economische resultaat. De verdeling van bronnen staat ten dienste aan de

¹⁴ Er is ook verondersteld dat de leiding van de Sovjet Unie koos voor een centrale planning en dat daaruit de keus voor de dictatuur noodzakelijk bleek te zijn. Op deze redenering zal hier worden ingegaan op 11-12.

consolidatie van zijn dictatuur. Macht en dwang worden gebruikt om het gewenste gedrag bij de burgers af te dwingen. Dit model is ontleend aan Valery Lazarev.¹⁵

Het verschil tussen de dictators uit beide modellen is misschien niet meteen evident: beiden worden gedreven door eigenbelang en kopen de consolidatie van hun macht. Het belangrijkste verschil is wellicht dat het eerste model uitgaat van de noodzaak te streven naar maximale groei en ontwikkeling, terwijl bij het tweede model expliciet wordt gesteld dat het economisch resultaat niet telt.

Nadat Gregory de modellen heeft uiteengezet, volgt zijn hoofdstuk over collectivisatie, dat eerst tot twee en later tot één model leidt: dat is het model van de *stationary bandit*, dat de Stalinistische dictator voor het communisme als noodzakelijke ontwikkeling vooronderstelt. Die vooronderstelling neemt Gregory onberedeneerd mee, omdat die al met het model van Olson werd meegeleverd. Zelf acht Gregory de persoonlijke rol van Stalin een probleem. Economen hebben een voorkeur voor modellen waar persoonlijkheden niet belangrijk zijn, schrijft hij; deze modellen dienen te definiëren hoe elke dictator zich in bepaalde omstandigheden zou gedragen, onafhankelijk van plaats en tijd - "*We like to think that our models explain how any dictator (...) behaves under a given set of circumstances irrespective of time and place*".¹⁶

Al in het eerste hoofdstuk suggereert Gregory dat de Sovjet Unie door de keuze voor een planeconomie was voorbeschikt uit te groeien tot een dictatuur. Daarna stelt hij de expliciete vraag: zijn de administratieve bevelseconomie en wrede dictatuur onlosmakelijk met elkaar verbonden? Brengt de administratieve bevelseconomie totalitarisme voort, of brengt totalitarisme dit type economisch systeem voort?¹⁷ Gregory verwijst hier naar Alec Nove, de beschrijver van het Sovjet economisch systeem, en de schrijver van het artikel *Was Stalin Really Necessary?*¹⁸

Wanneer Gregory Nove noemt, heeft hij zijn vier modellen al geschetst. Het winnende model brengt, zoals gemeld, met zich mee dat iedereen, die zich in Stalins positie had bevonden, zijn politiek had gevolgd. Zo bezien is er een noodzakelijkheid gelegen in de weg

¹⁵ P. R. Gregory, *The Political Economy of Stalinism* (Cambridge, G.B., 2004) 11-12. Model 1. is ontwikkeld in M. Olson, 'The Devolution of Power in Post-Communist Societies', in R. Skidelsky (red.), *Russia's Stormy Path to Reform* (Londen, 1995) 9-42. Model 2. is ontwikkeld in V. Lazarev, *Initial Conditions and the Transition Economy in Russia* (Houston, Texas, 2001) en: V. Lazarev, P. R. Gregory, 'Commissars and Cars: The Political Economy of Dictatorship', *Journal of Comparative Economics* 31 (2003), 1-19.

¹⁶ Gregory, *The Political Economy of Stalinism*, 13.

¹⁷ Gregory, *The Political Economy of Stalinism*, 14-15.

¹⁸ A. Nove 'Was Stalin Really Necessary?', 17-33. Het is van belang parallellen tussen Gregory en Nove te onderkennen: ook Nove verbindt de vraag of de dictatuur noodzakelijk was aan het politieke besluit een vooral agrarische economie versneld te industrialiseren.

die de Sovjet Unie insloeg vanaf de noodlottige Bolsjewistische greep naar macht in 1917 tot ongeveer 1935. Stalin werd leider omdat hij de sterkste was, schrijft Gregory. Wanneer niet Stalin de sterkste was geweest, maar een ander, had die de macht gegrepen en was die uitgegroeid tot dictator.¹⁹ Een dergelijk argument is niet economisch van aard, maar mogelijk sociologisch.

In hoofdstuk 2 uit het boek behandelt Gregory de collectivisatie in de landbouw ten tijde van het eerste vijfjarenplan (1928-1932). Gregory noemt de theorie over de accumulatie van kapitaal: Marx had geschreven dat in primitieve, pre-industriële economieën financieel surplus werd verkregen uit de landbouw door middel van onderdrukking. Omdat de vroeg revolutionaire Sovjet Unie zich niet al meteen tot een geïndustrialiseerde natie had ontwikkeld, moest ook de Sovjet Unie het surplus uit de landbouw betrekken. Deze redenering, opgepakt door Trostkij en uitgewerkt door E. A. Preobraženskij, werd later door Stalin overgenomen.²⁰ De boeren moesten een surplus opleveren; alleen zo kon de industrialisering worden gefinancierd. De prijs die de regering voor het graan bood werd daarom sterk verlaagd. De boeren weigerden tegen deze lage prijzen te leveren, waardoor het voor andere handelaars een lucratief werd om graan op te kopen en verder te distribueren. Om de controle over die distributie en de prijzen te behouden, moest de staat deze concurrerende handel uitschakelen. Deze slag werd geslagen door de afgifte van graan af te dwingen door middel van de inbeslagnames die tot honger en sterfte leidden, en door massale arrestaties en berechtingen van boeren. De grootschalige sterfte die daaruit voortvloeide is berucht, net als de straf die stond op diefstal van voedsel - dat wil zeggen op het gebruik van eigen voorraden - en het voorwenden van honger.²¹

Stalin was geen ongeletterde op het gebied van economie, betoogt Gregory. Er lag wel degelijk een motivering ten grondslag aan de collectivisering van de landbouw. Wat telde was de hoeveelheid graan die de staat in handen wist te verkrijgen om zich hiermee de kredieten te verschaffen om de industrie te kunnen ontwikkelen, niet de productie van graan. Het forceren van de collectivisatie had dwingende machtsmiddelen tot gevolg.²² De conclusie luidt dat Stalin de instituties van dwang creëerde om de collectivisatie te bewerkstelligen. Verder was het principe van de collectivisatie, omwille van de accumulatie van kapitaal en

¹⁹ Gregory, *The Political Economy of Stalinism*, 20.

²⁰ idem, 30.

²¹ idem, 31-34.

²² Idem, 34-40.

industrialisering, volledig consistent en kan het daarmee worden gezien als één van de basisprincipes van de Sovjet Unie.²³

Gregory's hoofdstuk over de collectivisatie is prachtig en aangrijpend. De conclusie, dat de collectivisatie, als deel van de accumulatie van kapitaal, tot de basisprincipes behoort van de Bolsjewistische partij valt desondanks te bediscussiëren. Iets verder zal blijken dat de ideeën omtrent landbeheer, boerenhuishoudens en winst bij de revolutionairen in 1917 niet vaststonden.²⁴ De andere punten die Gregory noemt als basisprincipes van de partij zijn 1: de staat als eigenaar van het land en economische productie, 2: een geplande economie en 3: de leidende rol van de partij.²⁵ Zij vormden wellicht de grondslag van het Leninisme, maar niet noodzakelijkerwijs de grondslag van de communistische staat.²⁶ Enkele voorbeelden volstaan.

Het 3^e principe uit Gregory's lijst is de leidende rol van de partij. Dat alle organisaties ondergeschikt dienden te zijn aan de partij was echter geen van tevoren uitgemaakte zaak. Bij de revolutie in 1917 schoten allerlei organisaties als paddestoelen uit de grond. Op cultureel gebied was Proletkult bijzonder succesvol, onder ideologische leiding van Alexandr Bogdanov. In vele provincies en steden sloten tienduizenden mensen zich bij deze organisatie aan. De organisatie huldigde net zozeer het credo van het communisme als andere organisaties die succes hadden. Ook was de organisatie op cultureel gebied niet meer of minder avant-gardistisch dan bijvoorbeeld de Agit Prop of de academie in Vitebsk, onder leiding van de schilder Kazimir Malevič. Toch heeft Lenin juist deze organisatie tegengewerkt. Er zijn veel boeken over de artistieke avant-gardes uit de eerste jaren na de revolutie geschreven, maar zij behandelen Proletkult slechts kort. De vraag waarom Proletkult door Lenin werd tegengewerkt in een tijd dat de meest radicale academies, kunstenaarsorganisaties en -bladen een ongekende bloei doormaakten, wordt zelden beantwoord. Vroegere animositeit tussen Lenin en de ideoloog achter Proletkult, Aleksandr Bogdanov, is wel als oorzaak aangevoerd. In 1909 werd Bogdanov met Leonid Krasin uit de partij gestoten wegens onenigheid over het gebruik van partijgelden. Daarna stichtte Bogdanov een onafhankelijke school in Capri en Bologna, die werd aangedaan door centrale figuren uit de Russische communistische beweging als Lunačarski, Prokovskij, Gorkij en

²³ Idem, 45.

²⁴ zie 13 -14 van dit stuk.

²⁵ Idem, 45-46.

²⁶ In de volgende pagina's zal worden genoemd dat Lenin in de internationale Sociaal-democratische Bond een minderheid vertegenwoordigde, dat hij binnen Rusland een factie vertegenwoordigde naast de Mensjewisten, dat na de revolutie in 1917 de macht van de Leninistische socialisten of Bolsjewisten werd gedeeld met andere partijen, tot in 1918, toen de Bolsjewisten het bestuur van het land ongedeeld naar zich toe wisten te trekken. Om deze en daar verder genoemde redenen had de communistische staat na de revolutie niet noodzakelijkerwijs de Leninistische basisprincipes hoeven omhelzen.

Trotskij. Het stak Lenin ook dat Bogdanov zijn ideeën betreffende cybernetica en de toepassing van het belang van de natuurwetenschappen op de sociale wetenschappen ook op het Marxisme ging toepassen. Lenin keerde zich met name tegen Bogdanov in zijn boek *Materialisme en Empirio-criticisme* uit 1909.²⁷ Er is echter uitgebreid onderzoek gedaan naar de organisatorische werkwijze van Proletkult door Lynn Mally in 1990. De enige oorzaak van de tegenwerking die Mally heeft kunnen vinden is gelegen in het feit dat Bogdanov Proletkult als zelfstandige organisatie liet voortbestaan en niet ondergeschikt maakte aan de Partij. Proletkult werd aangevallen door Nadezhda Krupskaya; het einde werd bevolen door Lenin zelf, wat geschiedde door de geldkraan dicht te draaien.²⁸

De Partij kon slagen in de tegenwerking van de succesvolle Proletkult, doordat alle financiële stromen steeds meer in handen van de Partij kwamen te liggen. De beweging werd echter niet opgeheven en heeft plaatselijk, in afgeslankte vorm nog doorgewerkt. Zij kon echter geen periodieken meer uitgeven, ruimtes huren en optredens financieren. Daadwerkelijk opgeheven is Proletkult pas onder Stalin, in 1932, toen alle beroepsverenigingen en culturele organisaties werden opgeheven, om plaats te maken voor centrale organisaties. Dit is een voorbeeld waarbij het juist dankzij de centrale macht was dat de distributie van gelden als middel tot pressie kon worden ingesteld - tegengesteld aan de mechanismen die Gregory vooropstelt. De tegenstrever omtrent de leidende rol van de partij, Aleksandr Bogdanov, was vanaf de jaren '90 van de 19^e eeuw de belangrijkste theoreticus van het Russisch marxisme en bijna net zo invloedrijk als Lenin.²⁹ Het eminente belang van Bogdanov maakte de discussie omtrent de leiding van de partij tot meer dan een toevalligheid die door Lenin met machtsmiddelen werd gewonnen. Het is van belang verder in te gaan op de noodzakelijkheid van het Leninisme voor op de andere van de twee basisprincipes wordt teruggekomen.

Het Leninisme wordt expliciet ook genoemd bij Alec Nove. Nove was een econoom, net als Gregory. Hoewel er verschillen zijn, en Gregory's verslag van de collectivisatie andere feiten kent en uitgebreider is, zijn er ook duidelijke overeenkomsten. Een korte blik op enkele van Nove's argumenten is hier op z'n plaats. Eerst refereert Nove aan Chruščëvs afstand tot het Stalinisme: *"The present Soviet leadership is thus disassociating itself publicly from many of the highly disagreeable features of Stalin's rule, while claiming for the Party and the Soviet*

²⁷ J. M. Jensen, *Beyond Marx and Mach. Aleksand Bogdanov's Philosophy of Living Experience* (Dordrecht, Londen, 1978), 1-5. "Politically, he had been Lenin's only serious rival for leadership among the Bolsheviks before 1917", 1. Zie ook L. Mally, *Culture of the Future. The Proletkult Movement in Revolutionary Russia*, (Berkeley, Cal., USA, 1990) xx-xxiii, 214-215.

²⁸ L. Mally, *Culture of the Future. The Proletkult Movement*, 227.

²⁹ R. Service, *Stalin*, 44 en 62.

system the credit for making Russia a great economic and military power. Is this a logically consistent standpoint? How far was Stalin, or Stalinism, an integral, unavoidable, 'necessary' part of the achievements of the period?" En dan volgt de vraag "How much of the evil is attributable to (...) the effort of a small and decided minority to impose very rapid industrialisation on a peasant country?"³⁰

Nove wijdt dan enige woorden aan causaliteit en noodzakelijkheid - precies de noties die hier van belang zijn. Hij vervolgt dat het begrip noodzakelijkheid hier inhoudt dat de leider een dictator is die een totalitaire staat regeert van het Stalinistische type.³¹ Met die opmerking wordt een voorzet gegeven op de conclusie die kan worden verwacht. Nove gaat in zijn noodzakelijkheidsredenering, net als Gregory, uit van de logica van de ondernomen stappen.³² Ook bij hem hadden de communisten dictatoriale macht nodig om effectieve stappen te kunnen zetten op weg naar de industrialisering van het land.³³ Dan voegt hij daaraan toe: "... *operating within the logical consequences of Leninism.*"³⁴ De economische stappen waren noodzakelijk, binnen het kader dat door Lenin al was uitgezet. Ook hier worden verschillende eigenschappen van Lenins bewind vooropgesteld, die noodzakelijk worden geacht, terwijl Lenin zelf al van het pad van de streng economische opvattingen was afgeweken (met de Nieuwe Economische Politiek uit 1922). Nove bedoelt misschien waarschijnlijkheid wanneer hij, net als Gregory, van noodzakelijkheid spreekt.

Nove's aannames zijn vergelijkbaar met die van Gregory. De noties van oorzaak en gevolg en noodzakelijkheid worden hier op vergelijkbare wijze gehanteerd. Ook nemen beiden de eigenschappen van Lenins bewind impliciet aan als een reeds gegeven feit. Ook wanneer wordt uitgegaan van Lenins bewind, wordt er echter niet aangetoond dat de economische motieven vooraf gingen aan de machtspolitieke motieven. Het blijft, ook uitgaande van Lenins bewind, mogelijk de centralisatie van de economie te zien als middel in de uitoefening van macht. Een voorbeeld is al gegeven: mogelijk was het juist de centralisatie van de bronnen en gelden die de Partij de kans gaf om Proletkult af te knijpen en meer macht naar zich toe te trekken. Een bewijs van de omdraaiing - de centralisatie van de economie stond ten dienste aan de macht - is dit nog niet. Er zijn echter meer argumenten.

Toen de Bolsjewisten als bestuurders aantraden, moest er nog een strijd gevoerd worden om alles in de Partij onder te brengen, direct of indirect, al dan niet door

³⁰ Nove, *Was Stalin Really Necessary?*, 17.

³¹ Nove, *Was Stalin Really Necessary?*, 20.

³² idem, 22-23.

³³ idem, 25.

³⁴ idem, 26.

onderschikking. Aanvankelijk, in 1917, werden er overal raden opgericht, die de buurten, gemeentes, fabrieken en nieuwe corporaties moesten besturen.³⁵ Deze raden - in het Russisch *sovjets* - zouden in de eerste korte lente van de revolutie de naam geven aan de nieuwe staat, en ook doordringen in de benamingen van andere prille organisaties, als *Sovnarkom*.³⁶ Dergelijke overleg- en beslisstructuren ontstonden ook in de bedrijven, dat wil zeggen op economisch gebied. Pas later, toen deze raden in een aantal stappen buitenspel waren gezet, bleef de Sovjet Unie wel de Sovjet Unie in naam, maar was zij dit in de praktijk niet meer. Omdat de raden vanaf 1917 door het nieuwe revolutionaire bestuur werden georganiseerd, en omdat zij daadwerkelijk optraden als vertegenwoordigers van de bedrijven, is duidelijk dat de voorbestemming tot een gecentraliseerde planeconomie in 1917 niet was voorzien. Het zelfbestuur van de raden is zelfs tegengesteld aan de situatie in 1940, toen het recht van baan te veranderen werd ingetrokken en de leiding van de arbeidersbond niet meer konden worden verkozen.³⁷ Daar kan, denkend vanuit Gregory en Nove, het volgende tegenin worden gebracht: dat de gecentraliseerde planeconomie niet was voorzien is onbetekenend. Het feit was immers dat de leiding van de Sovjet Unie naar specifieke hervormingen streefde. Dat deze hervormingen vervolgens alleen konden worden ingezet door dwang en centralisatie had men niet voorzien en bleek pas later. Anders echter dan Nove en Gregory aannemen, stond de aard van de hervormingen niet vast. Lenin had voor de revolutie geen meerderheidsstandpunt in de internationale socialistische beweging; het Leninisme was één weg uit vele. Veel organisaties, die uit de socialistische beweging voortkwamen, namen heel andere beslissingen dan de beslissingen die in de Sovjet Unie werden genomen. Zelfs binnen Rusland was Lenins positie niet onbetwist; zijn onenigheid met de invloedrijke Bogdanov is al aan de orde gekomen. Hij brak ook met de groep die spoedig als Mensjewistisch gekenmerkt zou worden. Vrijwel steeds nam Lenin de radicale standpunten in.

Zelfs na de revolutie moesten de Bolsjewisten een coalitie vormen en was de weg die gevolgd zou worden niet noodzakelijkerwijs die van het Leninisme. Pas na de consolidatie van de Bolsjewistische macht in 1918 kon het Sovjet communisme met het Bolsjewisme of Leninisme worden geïdentificeerd, maar ook toen bleven een aantal belangrijke elementen uit Nove en Gregory's redenering onbeslist. Tenslotte zou Lenin, nadat hij merkte dat de productie en distributie van goederen in gevaar kwam en de bevolking uit Moskou wegtrok, in

³⁵ T. J. Colton, *Moscow. Governing the Socialist Metropolis* (Cambridge, Mass., USA, 1995), 66-70 en 72 over het ontbreken van ervaring bij de Bolsjewieken in het bestuur, en 72-104 over de vroege organisatie van het besturen van Moskou tot in 1918.

³⁶ *Sovnarkom* is de samentrekken van *sovjet*, *narodnij* (volks- of van het volk) en *kom* van communistisch.

³⁷ A. Nove, *The Soviet Economic System*, 230.

1922 de Nieuwe Economische Politiek voeren, die weer enig eigen economisch initiatief toestond, waardoor de markten weer volstroonden met goederen, handelaren en consumenten. Deze politiek is pas in 1928 door Stalin tot een einde gebracht, met banditistische middelen. De economische weg, die de Sovjet Unie na de oktoberrevolutie in 1917 zou gaan, was onbeslist en bleef dit zelfs ten dele na de vestiging van de bolsjewistische staat in 1918, toen de Sovjet Unie door één partij zou worden geregeerd.

De politieke nieuwe leiders en ideologen konden, bij hun aantreden in 1917, voor een model van de planeconomie ook niet op een historisch voorbeeld teruggrijpen. De Parijse commune, bijvoorbeeld, leidde bij Lenin wel tot reflecties over revoluties en de dictatuur van het proletariaat, maar bood geen voorbeeld op het gebied van centrale planning.³⁸ Economische centralisatie onder het bestuur van de partij was geen ideologie van het communisme voordat deze door de Bolsjewistische partij aan de Soviet Unie werd opgelegd. Er was evenmin een praktisch handboek waarin stond hoe de nieuwe regering de economische praktijk ter hand moest nemen. In het geschrift *Wat te doen?* uit 1902 besprak Lenin de weg naar macht. Zoals altijd, richtte hij zich daarbij vooral tegen de denkbeelden en bewegingen van anderen, die hij bekritiseerde en wilde uitsluiten.³⁹ Dit geschrift gaat, net als zijn andere geschriften, over consolidatie van macht en uitsluiting van zogenaamd oppositionele of onjuiste denkbeelden en groepen. Consolidatie en uitsluiting zijn de centrale thema's in Lenins oeuvre.⁴⁰ Het is van belang in te zien dat deze elementen kenmerkend bleven voor de Bolsjewistische beweging toen deze eenmaal aan de macht was. Net zo kenmerkend voor Lenins geschriften is de schaarste aan informatie die laat weten hoe de praktijk van een nieuw economisch bestuur tot stand komt. De grootste economische analyse van zijn hand behandelde de Amerikaanse landbouw. Deze tekst uit 1916 - één jaar voor hij zoveel macht in handen kreeg - biedt geen plan voor de op handen zijnde communistische maatschappij. Er waren voor de revoluties wel discussies over de verdeling van boerenland, maar deze kwamen niet altijd overeen met het idee van collectivisatie, evenmin met het idee dat het land in

³⁸ Casey Harison, 'The Paris Commune of 1871, the Russian Revolution of 1905, and the Shifting of the Revolutionary Tradition', *History & Memory* (Tel Aviv/Bloomington, Indiana, USA, 2007), 26-31.

³⁹ V. I. Lenin, *Wat te doen?* (*Что делать?*) uit 1902, <http://www.marxists.org/nederlands/lenin/1902/wattedoen/index.htm>; vertaling herzien door Geert Cool en Brian Droop, 2004. Zie daar vooral hoofdstuk 1 en 2 over het onderwerp van Lenins kritiek en over de al dan niet zelfstandige ontwikkeling van de arbeidersklasse.

⁴⁰ Deze concentratie op macht is altijd aanwezig gebleven. Illustratief is één van de eerste teksten die Lenin schreef na de Oktoberrevolutie, *Eén van de kernvragen van de revolutie*. Deze tekst opent ogenblikkelijk met de vraag: aan wie komt de staatsmacht toe? V. I. Lenin, 'Eine der Kernfragen der Revolution', *Lenin Werke, Band 25* (Berlin, DDR, 1972) 378-386. Zie ook zijn reactie op de *Julius-brochure*, die in 1916 illegaal in Duitsland verscheen. In deze brochure werd Duitslands deelname aan de Eerste Wereldoorlog afgewezen. Lenin reageerde op deze brochure, maar zelfs zijn analyse van de Eerste Wereldoorlog die hij daarin maakt is opnieuw louter gebaseerd op een veroordelende uitsluiting van de argumenten en van de schrijvers.

handen van de staat moest komen. Lenin deed daarentegen in 1901 het voorstel de boeren de stukken land terug te geven die, na de afschaffing van landgebonden arbeid in 1861, in de handen van de landbezitters waren gekomen en ook Noe Žordania, een Georgische marxist uit de omgeving van Stalin, was van mening dat alle land tussen de boeren gedistribueerd moest worden.⁴¹ Uit deze discussies blijkt dat het basisprincipe nummer 1 - de staat als eigenaar van het land en economische productie - niet voor de revolutie als basisprincipe heeft gegolden. Het experiment, waarbij al het land in handen was van de overheid duurde slechts tot 1920 en was een *ad hoc* regeling: zo werden landconfiscaties door Lenin gesanctioneerd. Het beheer van de landbouw bleef in die tijd in handen van de boeren.⁴² Zelfs het tweede gedeelte uit dit basisprincipe - de staat eigenaar van de economische productie - valt als basisprincipe in twijfel te trekken, omdat aanvankelijk het bestuur in handen was van de sovjets, bestuurd door arbeiders. Lenins teksten over ondernemers en de Arbeiders- en Boeren-Inspectie stammen uit 1923 en 1919 dus van na de revolutie, toen de problemen zich torenhoog opstapelden.⁴³ Ook het punt dat door Gregory als vierde aan de basisprincipes van het communisme werd toegevoegd - de collectivisatie van de landbouw - was aanvankelijk geen basisprincipe. Het werd dat pas toen Stalin in 1927 de collectivisaties aankondigde. De eerste keer dat het woord collectivisatie door Stalin in zijn verzamelde werken wordt genoemd, is in een schriftelijk interview, gedateerd 5 november 1927, naar aanleiding van vragen voorgelegd door delegaties van communisten uit verschillende landen. De vraag luidt: "*How do you intend to achieve collectivism in the peasant question?*" Stalin begint zijn antwoord met: "*We intend to achieve collectivism gradually.*" - Let op het begrip *gradually*, dat tegengesteld is aan het de lijn die onder de dictatuur spoedig zou worden gevolgd. Van belang is ook dat Stalin duidelijk maakt, dat de maatregelen nog in verband staan met de tussenhandelaren die graan opkopen en die hij uit wil schakelen. Collectivisatie is hier een nieuw item, dat wordt ingebracht in reactie op het belang van de tussenhandelaren, die hun macht verkregen doordat de graanprijzen die de staat bood voor het graan even tevoren drastisch waren verlaagd. Gedwongen collectivisatie was voor die tijd geen item geweest.⁴⁴ Het probleem is nu dat Gregory (net als Nove) de Stalinistische dictatuur naar voren brengt als het resultaat van de noodzakelijke economische maatregelen. Hun redenering was immers: er waren bepaalde economische hervormingen nodig; daarvoor was centralisatie nodig; die kon alleen worden afgedwongen met dictatoriale

⁴¹ R. Service, *Stalin*, 30-31.

⁴² P. Gregory, *The Political Economy of Stalinism*, 27-28.

⁴³ V. I. Lenin, *Materials to the Article "How We Should Reorganise the Workers' and Peasants' Inspection"* is te vinden op <http://www.marxists.org/archive/lenin/works/1923/jan/13.htm>, *Über das Genossenschaftswesen* op: http://www.mlwerke.de/le/le33/le33_453.htm.

⁴⁴ J. V. Stalin, *Works, deel 10*, 230 op: <http://www.marx2mao.com/PDFs/StWorks10.pdf>.

middelen; daaruit volgde de Stalinistische dictatuur. Het basisprincipe moet in de redenering van Gregory aan de Stalinistische dictatuur voorafgaan. Het is in zijn redenering onmogelijk dat het basisprincipe pas wordt ingezet nadat Stalin dictator was geworden. Dat laatste was echter wel het geval.

De discussie van Nove en Gregory wordt gevoerd naar aanleiding van de Stalinistische dictatuur gevoerd. De aard van het Leninisme is een afgeleide van deze discussie. Vragen als deze betreffen het Stalinistische regime: kwam de economische centralisatie niet juist voort uit de totalitaire politieke structuur? Moeten gevolg (volgens de genoemde historici en economen: Stalinisme en centralisme) en oorzaak (volgens dezelfde schrijvers: centrale commando-economie) niet worden omgedraaid? Is de centrale commando-economie niet typisch een product van het totalitarisme dat het Sovjet Stalinisme kenmerkte? En is de structuur die de economische centralisatie verkreeg niet eerder voortgevloeid uit de primaat van de partij en het totalitarisme?

Er zijn voorbeelden van economieën die worden hervormd door bevelsstructuren en despotie, maar geen planeconomie zijn. Het huidige Zimbabwe van Mugabe is zo'n voorbeeld. Er zijn ook voorbeelden van economieën die door de staat worden geïnitieerd, gepland en bestuurd zonder dat deze tot despotie leidden, zoals het omvangrijke project van de drooglegging van de IJsselmeerpolders in Nederland. Hier bleef de beslissingsbevoegdheid op alle gebieden, behalve de rechtspraak, in handen van de rijksoverheid, die vanaf 1938 de bestuurlijke taken bundelde in een zogenaamd Openbaar Lichaam, dat ook de gemeentelijke aangelegenheden regelde.⁴⁵ De polders waren geen dwangconomie, maar werden tot in de kleinste bedrijfshuishoudens gepland. Zo bepaalde de grootte van de vrijgegeven arealen of er fruit geteeld zou worden of graan. Het bestuur over deze polders heeft nooit tot Stalinisme, noch tot andere vormen van dictatuur geleid; de combinatie van initiatief van bovenaf, gevolgd door centraal geleide planning en bestuur komen dus ook voor zonder dictatuur. Het toont dat het verband tussen planning door de staat, collectivisatie en dictatuur geen noodzakelijkheid is.

Vandaar dat de volgende vraag opnieuw gesteld kan worden: gaat centralisering van en door de politieke macht vooraf aan het idee van een centraal geleide planeconomie of niet? Het onderwerp van dit werkstuk is echter niet economisch. Het is niet de bedoeling de ontwikkeling van de centraal geleide planeconomie opnieuw te onderzoeken. Dit onderzoek

⁴⁵ C. van der Wal (red.), *De ruimtelijke opbouw van de Noordoostpolder. De jongere bouwkunst en stedenbouw in de Noordoostpolder* (Den Haag/Flevoland 1992), 9 en 18-19.

beoogt door de bestudering van bepaalde aspecten van de Sovjet cultuur te kunnen bijdragen aan vragen ten aanzien van de dictatuur. Daarbij staat de architectuur centraal. Uiteindelijk zal worden teruggekeerd naar Nove en Gregory's oorzaak- en gevolgredeneringen achter de aard van de Stalinistische dictatuur.

II. Bouwen

De kroon voor Groot Moskou: het Paleis van de Sovjets

In 1918, al snel na de Oktober Revolutie, bracht het presidium van Moskou een commissie in leven die zorg moest dragen voor het masterplan voor de stad, Nieuw Moskou (Новая Москва; Novaja Moskva), en een commissie voor het masterplan voor de regio, Groot Moskou (Большая Москва; Bolšaja Moskva).⁴⁶ De architectuur die in samenhang met deze plannen ontstond was visionair en modern, met futuristische elementen die in stoutmoedigheid en thematiek meteen het voortouw namen op de stadsplanning in westelijker Europa en Amerika, en die actueel zouden blijven voor de planning in het westen tot ver na de Tweede Wereldoorlog. De plannen voor Groot Moskou kennen bijvoorbeeld een grote verwantschap met zowel de vorm als de reikwijdte van de plannen voor Londen en omgeving uit 1942; de kenmerkende discussies over groene zones en desurbanisatie, met kleinere woonkernen verbonden door spoorwegen, zijn al te vinden in plannen voor Moskou, rond 1920, of Magnitogorsk, 1930. Zelfs de vereisten die de leidraad vormen voor het ontwerp, de esthetiek en de wijze van presentatie zijn in de oude Sovjetplannen al aanwezig. De technische mogelijkheden van de nieuwe Sovjet Unie sloten daar echter niet bij aan. Toch anticipeerden de ontwerpers vaak op technische mogelijkheden die ook in het westen nog niet waren ontwikkeld. Er was geen werkelijk wetenschappelijke basis ontwikkeld voor moderne stadsplanning,⁴⁷ er was onvoldoende industriële productie, die de eerste jaren van de revolutie bovendien eerst zou dalen. De problemen ontstonden mede door gebrekkige distributie van goederen en gebrek aan organisatorische ervaring. De vraag naar ruimte werd door de nieuwe regering in Moskou vooral ingelost door onteigening.⁴⁸ De bevolking van Moskou halveerde bijna in de dagen van de burgeroorlog, tussen 1917 en 1920, van 2.017.000 inwoners in februari 1917, tot 1.027.000 in augustus 1920.⁴⁹ Toen de bevolking weer was teruggekeerd, begon deze te groeien in een nog ongekend tempo.⁵⁰ De beschikbare middelen bleven echter beperkt tot de benodigdheden om grote huizen in kleine appartementen te verdelen.⁵¹

⁴⁶ A. Ikonnikov, *Russian Architecture of the Soviet Period* (geen plaats (Sovjet Unie), 1988), 76-78. T. J. Colton, *Moscow. Governing the Socialist Metropolis* (Cambridge, Mass. USA, 1995), 224.

⁴⁷ Ikonnikov, *Russian Architecture of the Soviet Period*, 77

⁴⁸ T. J. Colton, *Moscow*, o.a. 95-96, 99 e.v.

⁴⁹ Colton, *Moscow*, Appendix A, 757-758.

⁵⁰ R. A. French, 'Moscow, the Socials Metropolis', in: Gordon E. Cherry en Anthony Suthcliffe (red.), *Metropolis, 1890-1940* (Londen, 1984) 258-259 en 364..

⁵¹ Economische analyses toonden aan dat men met de communistische economie niet in staat was de markt van half-fabrikaten en producten te voorzien. A. Nove, het hoofdstuk 'Industrial Management and Micro-economic

Moskou had bij de revolutie van 1917 zijn positie teruggekregen als hoofdstad van Rusland, werd daarbij tevens de hoofdstad van de Unie, inclusief de omliggende, gekoloniseerde staten of protectoraten en werd daarmee vanaf die tijd gezien als de hoofdstad van het communisme. Deze meervoudige status bleef lang in schril contrast staan met de bouwactiviteiten. De geringe omvang van die activiteiten leidde tot een toenemende bewoningsdichtheid. De industrialisatie vereiste immigratie, terwijl het tekort aan wooneenheden niet werd opgelost. In 1926 was er 5,7 m² beschikbaar per persoon en later, in 1956, toen Chruščëv Stalin zo sterk zou bekritisieren, was dat geslonken tot 4,8 m².⁵² De nadruk lag in het masterplan Nieuw Moskou ook niet op appartementen, maar op het Paleis van de Arbeid.⁵³ Voor dat Paleis werd zelfs een aparte Raad ingesteld. De ruimte voor appartementen werd gezocht in de tuinsteden: satellietsteden die van Moskou zouden worden gescheiden door groenstroken en buiten het plan Nieuw Moskou vielen. De planners die deze satellietsteden propageerden, de desurbanisten, waren georganiseerd in een tuinsteden-sociëteit en hadden aanvankelijk een sterkere stem dan de planners die zich uitspraken voor de ontwikkeling van Moskous centrum.⁵⁴

In 1922 werd voor het Paleis van de Arbeid de eerste prijsvraag uitgeschreven, tegelijk met de Declaratie van de stichting van de USSR. Toen in 1931 de prijsvraag werd hernieuwd, werd aan het paleis een nieuw thema meegegeven en kreeg het zijn nieuwe, bijbehorende naam: Paleis van de Sovjets.⁵⁵ Ook werd de oorspronkelijke Raad voor de bouw van het Paleis vervangen voor een nieuwe Bouwraad. In deze nieuwe organisatie namen Lazar Kaganovič, Kliment Vorošilov, Avel Enukidze en Konstantin Uchanov zitting - een belangrijke lijst namen van loyalisten, behoorden tot de groep die het dichtst bij Stalin stond, maar geen van hen had een architectonische achtergrond. De uitzondering was Konstantin Uchanov, die al langer een centrale positie in het bestuur van Moskou had bekleed; hij was voorzitter van het uitvoerend comité van de Raad van de stad Moskou - een functie vergelijkbaar met die van de voor-revolutionaire burgemeester (бургомастер). Hij was al in de vroege jaren twintig opgeklommen van metaalarbeider tot hoofd van de Staats Elektricitetswerken, politicus geworden in één van de deelraden van de stad, en later lid van het Centraal Comité van de Partij, voor hij zijn leidende functies over de stad Moskou

Problems' in *The Soviet Economic System*, 88-123. Een illustratie van deze tekorten is het privé huis van Melnikov, dat, gebouwd moest worden zonder balken om de vloeren te stutten (beton was ook niet verkrijgbaar), wat werd opgelost door planken op hun kant te plaatsen en in een patroon te vervlechten.

⁵² R. A. French, 'Moscow, the Social Metropolis', 373 - French' informatie is geheel gebaseerd op J. Batey, *The Soviet City. Ideal and Reality* (Londen, 1980), 100

⁵³ Дворец Труда, of Dvoret's Truda: Paleis van de Arbeid.

⁵⁴ Ikonnikov, *Russian Architecture of the Soviet Period*, 105-113.

⁵⁵ Дворец Советов of Dvoret's Sovetov: Paleis van de Sovjets.

verkreeg en zijn ervaring met bouw en planning zou opdoen.⁵⁶ In 1931 werd hij als lid van de bouwcommissie echter vervangen door de Stalin getrouwe Nikolai Bulgandin. Uchanov zou sterven in de zuiveringen in 1937.⁵⁷

Lazar Kaganovič kreeg de leiding over de grootste Stalinistische projecten in Moskou. Hij was tot 1930 eerste secretaris van de Communistische Partij van de Oekraïense Sovjet Republiek geweest, en had in die positie verantwoordelijkheid gedragen voor de uitvoering van de de-kulakkisering en collectivisatie. Daarmee had hij zich in de eerste plaats een Stalin getrouwe en niets ontziende leider betoond. In 1930 werd hij benoemd als eerste secretaris in zowel de Raad van de regio Moskou als die van de stad Moskou, waarmee hij zijn invloed in de planning en constructie van de stad kreeg. Het Paleis was het grootste project dat hij onder handen had, hoewel de metro van Moskou de grootste bekendheid zou krijgen. Door zijn functies had hij een centrale rol in de projecten die hier worden beschreven. Hij was bovendien de enige die zoals Stalin in teksten uit publicaties over deze bouwwerken werd vereerd - er was zelfs een metrolijn naar hem vernoemd.

De architecten in de Sovjet Unie hadden zich vanaf het begin van de revolutie georganiseerd in bonden. ASNOVA, (de *Ассоциацией новых архитекторов*, of Bond voor nieuwe architecten) was de bond voor modernistische architecten, waarvan velen zich met de avant gardes hadden geassocieerd.⁵⁸ Van deze bond kwam het voorstel een gedenkteken voor Lenin op de gevel te plaatsen. Het idee van het gebouw als gedenkteken zou later terugkeren in het ontwerp dat zou winnen. De bond die echter de belangrijkste rol zou spelen was de VOPRA (*Всероссийское общество (Всесоюзное) пролетарских архитекторов* de Al-Russische (Al-Unie) bond van proletarische architecten). VOPRA stelde zich op als tegenstrever van de avant garde en zou later actief worden in de aanvallen op moderne architectuur. Vanuit VOPRA zouden bovendien afgevaardigden worden gezonden om constructivistische of modernistische gebouwen te verbeteren volgens de opvattingen van de bond. In 1931 stelde de bond voor het Paleis voor de Sovjets bruikbaar te maken voor massademonstraties, een idee dat in alle latere ontwerpen aanwezig zou blijven.⁵⁹ In datzelfde

⁵⁶ Colton, *Moscow*, 174-175.

⁵⁷ W. Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938. Planung, Inszenierung und Wirkung* (Berlijn, 2003), 682.

⁵⁸ woordenlijst 'Begripsverklaringen', in: W. Beeren, M. Bloem, D. Mignot (red.), *De grote utopie. De Russische Avant-garde 1915-1932*, (cat., Amsterdam, 1992), 39.

⁵⁹ C. Borngräber, 'Der Sowjetpalast im Zentrum von Moskau Chronologie der sieben Entwurfsphasen bis zum Baubeginn am Ende der 30er Jahre.' in: J. Harten, H.-W. Schmidt, M. L. Syring, (red.), *"Die Axt hat Geblüht..."*, 417-418.

jaar wees de Bouwraad het plein van de Kathedraal van de Verlosser aan als plaats waar het Paleis zou verrijzen. De kathedraal werd daartoe alvast gesloopt.⁶⁰

Vanwege de veelzijdige, gedurfde ontwerpen, de schaal en de band met stadsplanning werd het project door de internationale pers gevolgd. Verscheidene architecten uit het westen namen op uitnodiging aan de prijsvraag deel. Voor korte tijd, rond 1930, waaide er een liberale wind door de culturele gebieden, waarbij internationale uitwisseling een nieuwe, kortstondige piek bereikte.⁶¹ Nog voor deze piek voorbij was, was de reactie op deze open uitwisseling al in de maak. De architecten die een stijl hadden ontwikkeld waarmee zij zich tegen de internationale modernistische stijlen keerden kregen steeds meer invloed. Ook werden modernistische stijlen steeds meer veroordeeld als *formeel*. Formeel was een begrip dat tegelijkertijd op allerlei gebieden werd ingezet: literatuur, schilderkunst en architectuur. Het begrip impliceerde dat de vormen, waarmee kunstenaars en architecten werkten losstonden van de juiste inhoud en basis, maar zich betrokken op hun verschijning - het werd specifiek geacht voor de westelijke decadentie onder het kapitalisme - en was tegengesteld aan de klassenstrijd.⁶²

De architecten die zich tegen de modernistische architectuur keerden waren geen regionalisten die teruggrepen op folklore of lokale stijlkenmerken door bouwmethodes en decoratieve elementen te citeren. Evenmin waren zij strikte classicisten; het classicisme werd door hen vaak bekritiseerd. Eerder grepen deze architecten terug op de symmetrie, op een arrangement van architectonische delen dat wees op een monumentalisme met een bevestigend, autoritair karakter.⁶³ Monumentalisme zou een goede benaming zijn; anti-modernistisch was deze architectuur vooral in zoverre dat de architecten zich afzetten tegen de expliciete, internationale moderne stijl, die werd geassocieerd met de avant garde, met Le Corbusier en Mies van der Rohe, maar ook met de Russische constructivisten. Al werd het modernisme afgewezen, toch konden elementen die in het modernisme waren ontwikkeld voor de architectuur van het monumentalisme worden gebruikt; het monumentalisme maakte zelfs dankbaar gebruik van wat het modernisme had opgeleverd. Hier volgt eerst een

⁶⁰ C. Borngräber, 'Der Sowjetpalast im Zentrum von Moskau', 417.

⁶¹ Voorbeeld liberalisme: Mally, *Culture of the Future. The Proletkult Movement*, 228-251 voor de beschrijving relatief liberalisme in 1932, voor het voorbeeld van de internationale inmenging van kunstenaars: H. Gaßner, 'Heartfields Moskouer Lehrzeit', in: P. Panicke, K. Honnef, K. Thomas, (red.) *John Heartfield* (Keulen, 1991), 300-327. Voorbeelden zijn ook El Lissitzky en S. Eisenštejn, die vanuit de Sovjet Unie naar het buitenland reisden en in 1932 moesten terugkeren.

⁶² H. Gaßner, 'Heartfields Moskouer Lehrzeit', 312-313 en 315.

⁶³ Hoe willekeurig dit soort beschrijving ook mag lijken, het is mogelijk terugkerende vormen te beschrijven die een idee van autoritarisme en traditie overbrengen. 22 en, uitgebreider: 40-43 volgen omschrijvingen van het traditionalisme.

omschrijving van de meest herkenbare specifieke vorm van het modernisme, vergelijkbaar met het ideaaltype in de zin van Max Weber, om duidelijk te maken wat het monumentalisme ten opzichte van het modernisme betekende.

De technologie om vloeren van grote, horizontale betonnen platen op vrij staande kolommen te plaatsen, stamde al uit de 19^e eeuw. De kolommen hoefden niet in een muur te worden geïntegreerd. Deze technologie werd door de modernisten opgepikt en geëxtrapoleerd. Door de constructies met vrij staande kolommen was het mogelijk de vloeren voor het oog te laten zweven en de façade op straatniveau met louter glas te vullen; die gevel hoefde immers het gebouw niet te dragen. De extrapolatie kon worden doorgevoerd door de façade daarboven wel uit beton te laten bestaan. In feite waren dergelijke façades, met glas onder en een gesloten gevel boven, al toegepast in winkelpanden uit de laat negentiende eeuw, toen de grote etalages hun intrede deden. In diezelfde tijd had de glasindustrie het ook al mogelijk gemaakt ruiten te plaatsen met een ononderbroken oppervlak van ongekeerde grootte. Al waren de negentiende-eeuwse kolommen slank, zij waren wel in de façade zichtbaar gebleven. De modernisten bouwden de mogelijkheden uit door de kolommen, los van de gevel, naar achter te plaatsen. De mogelijkheden die daaruit ontstonden, werden versterkt door de ontwikkeling van een esthetisch purisme. Het moderne bouwen onderschreef de efficiëntie en verwierp de esthetiek. Hierbij moet esthetiek worden begrepen als wat de modernisten onder esthetiek begrepen: dat was de verzameling krullen en andere versieringen, die uit de negentiende eeuw waren overgeleverd. De eliminatie van deze versieringen werden in het programma van het modernisme begrepen als eliminatie van de esthetiek; aldus begreep het modernisme zichzelf als onesthetisch. Die opvatting werd door architecten al snel ontwikkeld - beroemd is het adagium van de modernistische architect A. Loos: *Ornament und Verbrechen*, dat hij meegaf als titel aan zijn essay in 1908 - en werd overgenomen door de theoretici die het modernisme beschreven. In die vorm is het al te vinden in een boek als *Time, Space and Architecture*, van Siegfried Giedion uit 1932. Giedion was een apologet, maar in feite is vrijwel de gehele latere architectuurgeschiedenis tot de jaren '80 van de twintigste eeuw niet vrij van deze vorm van apologie. De opvatting over eliminatie van esthetiek werd in samenhang gebracht met de notie van functionalisme en wordt, in die samenhang, nog steeds gehuldigd. De theorie betreffende gezondheid en goed wonen vormt het laatste noodzakelijke element voor het modernisme en werd eveneens zo expliciet mogelijk in de ontworpen vorm ingebracht. Voor het modernisme waren deze drie elementen belangrijk: 1. moderne bouwtechniek, 2. theorieën over leefwijze en gezondheid en 3. purisme. Het geheel, maar ook een afzonderlijk onderdeel (een betonnen dak of een kolom)

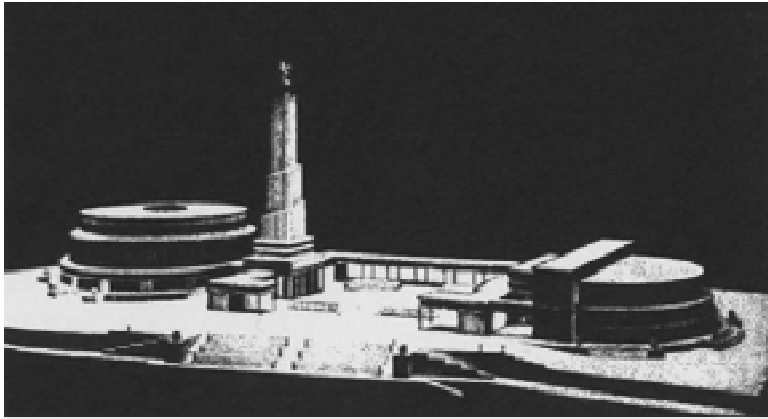
moest tegelijkertijd uitdrukking zijn van elk van die elementen. Door extrapolatie en purisme werd een resultaat verkregen waarin andere effecten veelal werden uitgesloten. Zo'n uitgesloten effect was, naast de negentiende-eeuwse versierkunst, bijvoorbeeld ook de bevestigende, autoritaire monumentaliteit.⁶⁴

Het was dit laatste wat in het monumentalisme juist weer werd omarmd. De entablatures boven kolommen en de symmetrische plaatsing van bouwvolumes die het modernisme had gemedan, werden door het monumentalisme opnieuw gehanteerd. Ook benadrukte het monumentalisme weer het brede fundament onderaan het bouwvolume. Moderne constructietechnieken werden in het monumentalisme algemeen gebruikt, maar nooit, als bij het constructivisme, als deel van de esthetische uitdrukkingvorm. Voor een voorbeeld van deze architectuur kan worden vooruitgewezen naar de ontwerpen van Jofan op p. 27: de grote zaal van het Paleis van de Sovjets is geplaatst achter een symmetrische colonnade, boven trappen die over de hele breedte van de façade lopen; het draagt connotaties in zich van tempels en heiligdommen; de monumentale trappen, colonnade en de gigantische deuren daarachter dienen om de bezoeker in te wijden voordat deze het middelpunt van het gebouw bereikt. Toch zijn er geen versieringen als kapitelen die in de traditie van het classicisme thuishoren. Deze en vergelijkbare kenmerken zouden kenmerkend zijn voor de gebouwen die voortkwamen uit de voorkeuren van de nieuwe Bouwraad. In 1931 werden prijzen uitgereikt aan twee van de inzendingen voor het Paleis van de Sovjets. Boris Jofan, die de 1^e prijs kreeg, representeerde de hang naar een nieuw monumentalisme en was bovendien lid van de architectenbond VOPRA. Dit eerste ontwerp voor het Paleis betrof een complex met verschillende losstaande hallen en een colonnade. De colonnade sloot, samen met een toren, het plein in. De toren was opgebouwd als een ziggurat uit opklimmende terrassen. Interessant is dat meerdere inzendingen vergelijkbare constellaties laten zien; ook het ontwerp van Ivan Žoltovski kende zo'n ensemble, ook met een dergelijke toren.⁶⁵ Het is opvallend dat het ontwerp van Žoltovski een tweede prijs ontving: Žoltovski was een classicist. Ook zijn ontwerp voor het Paleis was overduidelijk classicistisch - de grootste hal was vormgegeven als het Colosseum. Dit gaf blijkbaar de doorslag voor de tweede plaats. Wanneer representatieve gebouwen uit de jaren dertig op een rij worden gezet, is er een hiërarchie af te lezen in het gebruik van stijlen, die geheel met deze prijsuitreiking overeenkomt: het

⁶⁴ De omschrijving van het modernisme is hier eenvoudig gehouden; dit ideaaltipe komt niet overeen met datgene wat het meest kenmerkend is voor het constructivisme.

⁶⁵ A. Ikonnikov, *Russian Architecture of the Soviet Period*, 170-171.

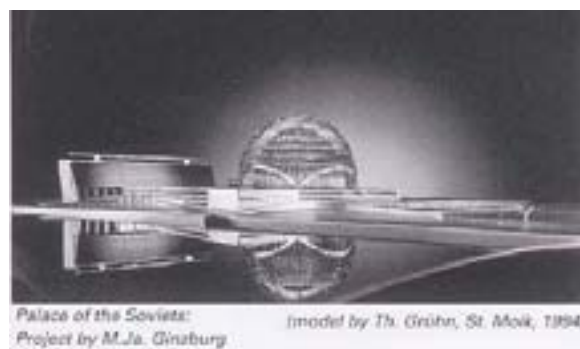
modernisme was vanaf 1932 kansloos,⁶⁶ maar regeringsgebouwen konden wel in zowel de classicistische als de monumentalistische stijl worden opgetrokken. Aan de meest prestigieuze gebouwen was echter alleen de monumentalistische stijl voorbehouden. Voorbeelden zijn de gebouwen voor de wereldtentoonstelling in Parijs, 1937, de grote kronen voor Moskou van na de tweede wereldoorlog en het Huis voor de Sovjets van Leningrad uit 1937/1941.⁶⁷

Boris Jofan: ontwerp voor het Paleis van de Sovjets, 1931. Uit: Andrei Ikonnikov, *Russian Architecture of the Soviet Period* (USSR (geen plaats), 1988), p. 171. De elementen - twee zalen, een plein en een toren - waren met de prijsvraag gegeven, zoals blijkt uit de andere inzendingen, die wel afwijken in stijl, maar dezelfde elementen kennen.

Ivan Zholtovski, ontwerp voor het Paleis van de Sovjets in de classicistische stijl, 1931. Bron: zie boven. Hoewel de stijl anders is dan bij Jofan, is er sprake van dezelfde elementen.

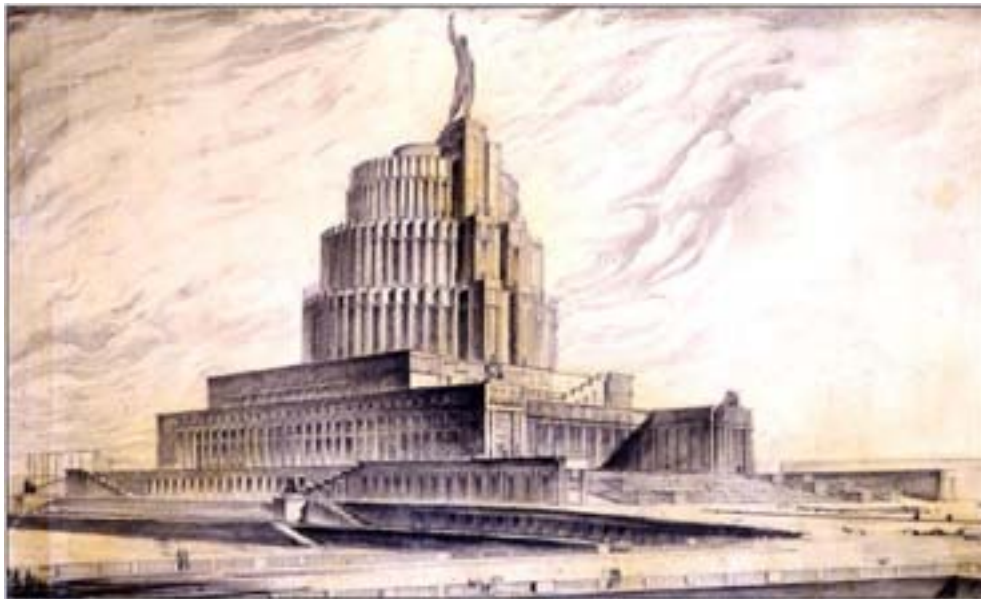

⁶⁶ Een uitzondering is het gebouw voor de Pravda in Moskou van Golossov dat werd voltooid in 1935; het was echter al begonnen in 1930.

⁶⁷ Een uitzondering lijkt het gebouw van de Mossovet van D. Čečulin in Moskou uit 1945, dat classicistisch is.

Twee modernistische ontwerpen. Links: Van Lochem, 1931. Uit: Jaap Breemer, Jan Reedijk (red.), *Bouwen '20 '40* (cat. Eindhoven 1971) 110. Rechts: Mosei Ginzburg, uit: www.thingsmagazine.net/2004_04_01_oldthings.htm (2004), naar een model van Th. Grün uit 1994.

In de loop van 1932 namen de architectenbonden de gezamenlijke beslissing het gebouw op te vatten als gedenkteken of monument. (Het Russische woord voor monument, *памятник - pamjatnik*, betekent ook gedachtenis.) Het gedenkteken zou de opbouw van het socialisme roemen. Daaruit kwam een nieuw ontwerp voort: één complex met meerdere zalen en daar bovenop een sculptuur van twintig meter, *De geëmancipeerde proletariër*.⁶⁸ De ziggurat uit Jofans ontwerp werd hiervoor tot een enorm volume opgeblazen. De sculptuur stond vooraan op het hoogste platform.⁶⁹ De hallen werden op elkaar gestapeld en in de sokkel geschoven en de losstaande colonnade verdween in de façades. De grootste hal werd geschikt gemaakt om vanuit het grote voorplein, via de trappen, naar binnen te marcheren.

Boris Iofan: ontwerp in het stadium dat de afzonderlijke hallen, de ruimte voor demonstraties en de toren in één werden geschoven, in 1932. Zo werd het gebouw onder meer afgebeeld op de voorkant van *Stroitelstvo Moskvyy*, no 5/6, 1933.

1932 was het jaar waarin de relatieve artistieke vrijheid ten einde kwam; het jaar dat de resolutie van het Centraal Comité van de Communistische Partij betreffende schrijvers-,

⁶⁸ A. Ikonnikov, *Russian Architecture of the Soviet Period*, 199.

⁶⁹ Zie de voorplaat van *Строительство Москвы, 5-6* (*Stroitelstvo Moskby*, ofwel *bouwwerken van Moskou*, 1933).

kunstenaars- en architectenbonden in praktijk werd gebracht.⁷⁰ Deze resolutie maakte het voortbestaan van organisaties, die niet waren opgericht en voorgeschreven door de regering, onmogelijk. Dat betekende daarmee het einde van ASNOVA, de bond van de modernistische architecten. Alleen de VOPRA, de bond van monumentalistische architecten, kon zijn autonomie handhaven. De leden van de VOPRA zouden bovendien in de nieuwe organisatie, de VANO (*Всесоюзного архитектурного научного общества*, het AI-unie architectuur wetenschappelijke genootschap), centrale posities innemen.⁷¹

In 1933 werd besloten dat Boris Jofan verantwoordelijk zou zijn voor de buitenkant van het Paleis van de Sovjets en V. A. Ščuko en V. G. Gelfrejch verantwoordelijk zouden zijn voor de binnenkant. Ščuko was bekend van de mausolea voor Lenin - voor zowel de eerste houten versie, die al snel na Lenins dood werd opgericht, als voor de definitieve versie, die vanaf 1930 op het rode plein staat. Gelfrejch werkte aan verschillende van Ščuko's projecten mee. De geëmancipeerde arbeider werd vervangen voor een standbeeld van Lenin, in veel grotere schaal dan oorspronkelijk was gepland.⁷²

⁷⁰ H. Gaßner, 'Heartfields Moskouer Lehrzeit', 316.

⁷¹ Nina Guryanova, 'Chronology of Russian Art', in: Wim Beeren e.a. (red.), *De grote utopie. De Russische avant-garde 1915-1932* (Amsterdam, 1992), 61, 64-65 en 84.

⁷² C. Borngräber, 'Der Sovjetpalast im Zentrum von Moskou', 420.

Boris Iofan, plan voor Paleis van de Sovjets uit 1935. Overgenomen uit http://en.wikipedia.org/wiki/Palace_of_Soviets (het onderschrift daar is onjuist). Let op de marcherende menigtes. Er waren ook alternatieve ontwerpen, onder andere voor een vierkante toren. Zie daarvoor de afbeelding p. 179 in de cat. E. Sommer, B. Faccani, M. Kremin, U. Kirsch red., *Konzeptionen in der Sowjetischen Architektur 1917-1988*, 1989, Berlijn.

In weer latere stadia werd de zigurat nog eens de hoogte in gedreven en de sculptuur opgeblazen tot enorme proporties. Voor de sculptuur werd Sergei Merkurov aangesteld - Merkurov werd later ook als beeldhouwer gekozen voor het eerste reusachtige standbeeld dat in 1939 van Stalin zou verrijzen (afb. p. 36). Het geplande totaal, inclusief sculptuur, bereikte een hoogte van 430 meter - meer dan het Empire State Building in New York (381 meter). Overigens was het volume, door de enorme basis van het gebouw, nog eens vele malen groter dan dat van de Empire State. Toen de grootte van het gebouw en de wedloop met New York in de Sovjet bladen een grote rol gingen spelen, viel de interesse van de internationale pers in de prijsvraag weg. Het was tragisch omdat het verlies aan interesse zich ook op andere gebieden voltrok; de architectuur, beeldende kunsten en film uit de Sovjet Unie hadden in West-Europa een faam verworven die zij in het oude Rusland nooit hadden gekend. De ontwikkelingen in 1932 bezegelden het einde van de Avant Garde en luiden een eensluidend Stalinistisch credo in. Het was ook tragisch omdat de architectuur en de kunsten van de Sovjet Unie hun positie in de westerse kunsten nooit meer terug zouden krijgen. Er wordt niet altijd onderkend dat deze ontwikkeling voor de artistieke gebieden gelijk opging. Bijvoorbeeld de Sovjet films hadden hun erkenning in het westen voornamelijk gekregen door de films die tot 1932 waren geproduceerd. Ejsenštejn had in 1930 de mogelijkheid gekregen in Mexico voor een Amerikaanse onderneming *Que viva Mexico* te draaien. Het voortijdige einde van dit project in 1932 is bijna altijd geïnterpreteerd als een serie intriges tussen hem en Upton Sinclair. Het zou, volgens de meeste schrijvers, aan Upton Sinclair hebben gelegen - Ejsenštejn had dergelijke geruchten verspreid - en volgens enkelen die het later onderzochten aan de intriges van Ejsenštejn zelf. Het past echter chronologisch perfect in de algemene gebeurtenissen op cultureel gebied. Feit is immers dat hij dat jaar op bevel van Stalin werd gelast uit Mexico terug te keren.⁷³ De Sovjet Unie werd in de jaren 1932-1934 in een

⁷³ H. Geduld en R. Gottesman. *Sergei Eisenstein and Upton Sinclair: The Making and Unmaking of Que Viva Mexico!*, Bloomington, Indiana, 1970. Overigens werd de denunciatie van de muziek van Šostakovič pas ten volle ingezet in 1936.

isolement gebracht waar het zou blijven. Zij had haar plaats op het internationale culturele podium anderhalf decennium weten te bezetten.⁷⁴

Ondertussen groeide de Lenin-sculptuur tot een honderd meter. In een boek uit 1940 werd een opsomming gegeven van de vele sculpturen, glaspanelen en fresco's (20.000 m²), evenals de 251 liften en de trap voor optochten met 115 treden over de gehele breedte van het enorme gebouw: een inventaris van megalomane orde, alsof de kwaliteit uitsluitend in kwantiteit moest worden uitgedrukt.⁷⁵ Een dergelijke opsomming komt echter geheel overeen met die van andere publicaties uit die tijd: ook de Sovjet metro werd bezongen in de hoeveelheid vierkante meters toegepast marmer.⁷⁶ Er werd een monumentale boulevard gepland met een breedte van 250 meter voor de parades die op het paleis zou uitkomen. Aan beide zijdes van de boulevard, werden culturele, wetenschappelijke en regeringsgebouwen gepland, met grasperken, fontein en beeldhouwwerken. De gebouwen waren gewijd aan de wereldrevolutie en aan Marx, Engels en Lenin. Een monument voor Marx zou aan een zijde van het plein, aan de voet van het Paleis, verrijzen.⁷⁷ In de periode van 1934 tot 1937 werd er gewerkt aan de esthetische afronding van het ontwerp en werden de technische vereisten onderzocht. Er werd een nieuw soort staal ontwikkeld, met een hardheid die in de Sovjet Unie niet eerder op grote schaal was geproduceerd, met een coating van chroom, om het gebouw te kunnen dragen. Alle stalen delen die uiteindelijk voor de bouw werden geproduceerd, kregen het monogram DS, *Dvoret's Sovetov* - Paleis van de Sovjets; dit was niet langer alleen de naam van het gebouw, maar nu ook de naam van het type staal.⁷⁸ Er werd een gipsmodel tentoongesteld in het paviljoen van de USSR voor de wereldtentoonstelling in Parijs, 1937, samen met presentaties van het interieur van het Paleis.⁷⁹ Het paviljoen voor de wereldtentoonstelling was ontworpen door Gelfrejch en Ščuko, die ook voor het interieur van het Paleis verantwoordelijk waren. Interessant is dat de monumentalistische stijl van het paviljoen, met de symmetrie, entablatures en een duidelijke voet, alles in natuursteen, sterk met die van het paleis overeenkomt.

⁷⁴ Zoals uit andere delen van dit stuk blijkt, en uit veel historische literatuur, was de directe of indirecte rol van Stalin bepalend voor de plotselinge ommekeer in de Russische film, architectuur en beeldende kunst. Stalin is voor het einde van de internationale rol van de Russische of Sovjetcultuur direct verantwoordelijk.

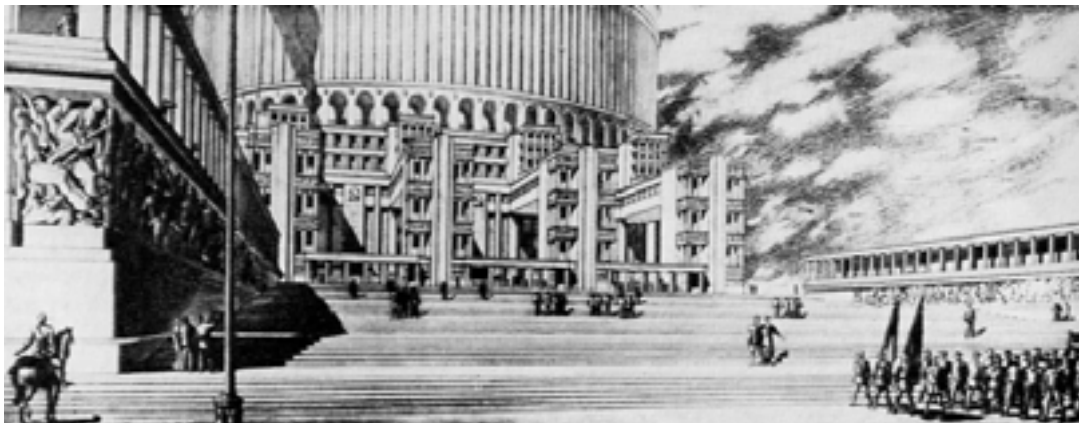
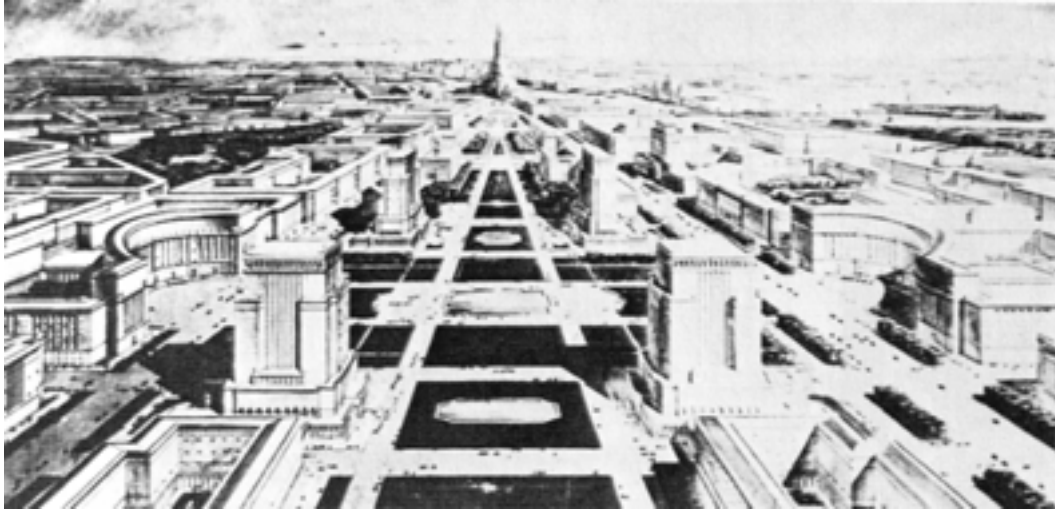
⁷⁵ N. S. Arvatov, *Dvoret's Sovetov* (Moskou, 1940).

⁷⁶ I. Katzen, *Die Moskauer Untergrundbahn*, (Berlijn, DDR, 1947), o.a. 70-72.

⁷⁷ Colton, *Moscow*, 331-332.

⁷⁸ Colton, *Moscow*, 333.

⁷⁹ H. Gassner, 'Moderniteit' und Monumentalität in der Diskussion um das Sowjetische Denkmal der 20er und 30er Jahre', in: Harten, Schmidt, Syring, (red), *"Die Axt hat Geblüht..."*, zie noot 19, 448, C. Borngräber, 'Der Sowjetpalast im Zentrum von Moskou', 425.

Boven: planningsbureau no. 2 van de Stadssovjet van Moskou: een aanzicht van de grote boulevard uit het plan voor Nieuw Moskou uit 1935, met aan den einder het Paleis van de Sovjets. Onder: een voorstel voor de aansluiting van het plein op de façade, in aansluiting op de boulevard, met de trappen leidend tot het Paleis. Een tekening van V. Ščuko uit 1932. Harten, Schmidt, Syring, red.: *"Die Axt hat Geblüht..."* pp. 409, 410.

Lange tijd is aangenomen dat het project niet verder was gekomen dan de tekentafel.⁸⁰ Vaak werd alleen het zwembad genoemd dat uiteindelijk in de bouwput zou worden aangelegd. In 1939 was er echter een foto openbaargemaakt op het vijfde plenum van de Sovjetarchitecten, met de betonnen fundamenten en in 1941 was de staalconstructie voor de lager gelegen delen gereed. In datzelfde jaar werden de werkzaamheden aan het project echter beëindigd. In 1942, na de inval van Nazi-Duitsland, werden de staalconstructies ontmanteld om te kunnen gebruiken in brugconstructies - het was immers ijzer van een speciale kwaliteit. Het lijkt noodzakelijk bronnen te opnieuw onderzoeken om verschillende redenen. Elke

⁸⁰ R. A. French, 'Moscow, the Socials Metropolis', 370, Golomstock, *Totalitarian Art* (New York, 1990) 275.

informatie over het motief achter de beslissing te stoppen ontbreekt; hoewel de inval van Nazi-Duisland de directe aanleiding zal zijn geweest. Enkele schrijvers noemen de megalomanie een probleem.⁸¹ Gezien de voortzetting van de planning van het paleis na een oponthoud in 1934-1937, gezien de hernieuwde start, de trage ontwikkeling van 1937 tot 1941 en de verkleining van de omvang na de oorlog zou de megalomanie inderdaad mede oorzaak kunnen zijn geweest.⁸² Gedurende en na de oorlog werd het project desondanks blijvend bediscussieerd en werd de maat meermaals naar beneden bijgesteld, tot het, pas in de jaren vijftig, als project werd opgeheven.⁸³

Het terrasvormige gebouw, dat Jofan oorspronkelijk had ontworpen, was uit een toren ontstaan en zag er uit als een Babylonisch gebouw: een stapeling van volumes. Doordat de sculptuur uit het eerste ontwerp gigantisch was gegroeid, was het geheel een reuzenstandbeeld geworden: een staande figuur, met een sokkel die verschillende functies had geherbergd. In het volgende hoofdstuk zal worden betoogd dat de grote architectonische bouwwerken, die na de Tweede Wereldoorlog zouden verrijzen en kenmerkend zouden worden voor het Stalinisme, gedeeltelijk een andere typologische achtergrond hebben: zij kwamen voort uit een andere genealogische stam. Maar belangrijker is dat de decoraties en beeldhouwwerken in deze gebouwen een andere iconografie zouden volgen.

⁸¹ T.J. Colton, *Moskou*, 331-332.

⁸² C. Borngräber, 'Der Sovjetpalast im Zentrum von Moskou', 423-424.

⁸³ A. Ikonnikov, *Russian Architecture*, 201.

Oorlog. Nieuwe kronen voor Moskou

Dwang

De vroege jaren dertig kunnen worden gezien als de periode waarin grote uniformiteit werd bereikt in culturele en ideologische uitingen. Er bestaat een populair idee ten aanzien van die uniformiteit: "*Artists who strayed from the official line were severely punished – many were sent to the Gulag labor camps in Siberia and elsewhere*".⁸⁴ Dit citaat komt uit een populaire bron, maar het is een bijzonder algemene notie. "*The list of fine artists who were shot or incarcerated is depressingly long*", schrijft Robert Service in zijn biografie van Stalin, maar zonder bewijs voor een dergelijke grootschalige vervolging.⁸⁵ Het is ook niet juist. Kunstenaars werden niet om artistieke redenen naar de Goelag gestuurd. Zij werden bijvoorbeeld wel gearresteerd op verdenking van Oekraïens of Lets nationalisme, maar niet omdat de expressie van het schilderij afweek van de voorkeuren van het partijkader. Matthew Cullerne Bown, die in zijn boek *Art under Stalin* neigt tot de bevestiging van de aanklacht, probeert een aantal van dergelijke gevallen boven te halen en noemt de kunstenaar Pëtr Miturič als voorbeeld. Miturič had een werk van de schilder Brodskij een leugen genoemd. Het ging om Brodskijs schilderij *De executie van de 26 commissarissen uit Baku*. Toen Miturič dat een leugen noemde, impliceerde dat mede een oordeel over de officiële lezing van de geschiedenis rond die executie. Bovendien stootte hij mensen tegen het hoofd in de tijd van de grote zuiveringen, toen het werd het aangemoedigd anderen aan te geven. Plaatselijke leiders kregen immers quota opgelegd voor het aantal arrestaties waar zij in hun district aan moesten voldoen.⁸⁶ Brodskij, de schilder van het gewraakte doek, was één van de bekendste schilders van het Socialistisch Realisme en één van Stalins intimi.⁸⁷ Geen wonder dat Miturič in 1937 in een dergelijk klimaat kon worden gearresteerd. Hij werd overigens spoedig in vrijheid gesteld en kon enkele jaren later, in 1941, fondsen ontvangen voor pseudo-wetenschappelijk onderzoek.⁸⁸ Malevič was gearresteerd in 1930. Zijn arrestatie is één van de bekendste voorbeelden van de vervolging van kunstenaars in de Sovjet Unie. Dat hij gedurende zijn arrest van drie maanden werd verhoord over de invloed van de Franse (dat wil

⁸⁴ Wikipedia: http://en.wikipedia.org/wiki/Socialist_realism, 2007.

⁸⁵ R. Service, Stalin, p. 306.

⁸⁶ F. d'Almeida, Chr. Ingrao, 'Les "opérants de masse" de la "Grande Terreur" en URSS (1937-1938)', *Bulletin de l'institut d'histoire de temps présent* (Parijs, 2007) 9-13.

⁸⁷ zie van de schilder Aleksandr Gerasimov 'Kunstenaars op een bijeenkomst met Stalin en Vorošilov', in: M. Cullerne Bown, *Art under Stalin* (Oxford, USA), 1991, 92.

⁸⁸ M. Cullerne Bown, *Art under Stalin*, 126-128.

zeggen: niet-Russische) kunsten, wordt daarbij niet altijd genoemd. Het arrest viel echter in een tijd dat steeds meer burgers zouden worden vervolgd om hun contacten met buitenlanders of om nationalistische, on-Russische sympathieën. Malevič' arrest draaide om de schema's die hij voor het onderwijs op grote kartons had uitgezet, waarop de stamboom van de moderne kunst afleesbaar was; de nieuwe Russische kunst ontsprong er aan het Franse kubisme.⁸⁹ Het blijkt niet dat hij om artistieke uitdrukking in zijn werk werd gearresteerd. Opvallend is wel het jaar van de arrestatie - 1930 - dat voorafging aan het einde van de laatste kortstondige liberale periode, die duurde tot aan 1931 of 1932. Overigens had ook Miturič voorkeur uitgesproken voor Van Gogh boven Brodskij - de schilder van *De executie*. Boris Boičuk, ook een schilder, werd gearresteerd op verdenking van Oekraïens nationalisme. De fotograaf en vormgever Gustav Klutis stierf nadat hij was veroordeeld met de andere leden van de revolutionaire Letse schutters, die in 1917 en 1918 aan zijde van Lenin hadden gestreden. Klutis' werk speelde in zijn veroordeling geen rol.⁹⁰ Er zit in deze arrestaties wel een patroon: Franse invloeden, Lets en Oekraïens nationalisme werden bestreden. Mensen uit andere beroepsgroepen stierven echter vaak in grotere percentages. Een onderdrukt kunstenaarschap is misschien dramatisch, maar niet hetzelfde als een jarenlange straf in een werkkamp. Het was veiliger kunstenaar te zijn dan boer, bestuurder of militair.

Deze voorbeelden betreffen vooral de beeldende kunsten, maar dezelfde conclusies kunnen getrokken worden op andere gebieden, als de literatuur: Michail Bulgakov, wiens werk was bekritiseerd en lange tijd ongepubliceerd bleef, schreef een brief aan de Partij waarin hij zich beklagde over het feit dat hij zo geen inkomsten had, maar werd ongedeerd gelaten. De arrestatie van Ossip Mandelštam werd in gang gezet toen hij in een gedicht met Stalin de spot had gedreven; hier draaide het om de woordelijke inhoud, niet om de stijl. Hetzelfde wordt bevestigd in verband met de film: ook in de filmwereld vielen tijdens de zuiveringen weinig slachtoffers.⁹¹ Artistieke uniformiteit werd verkregen door monopolisering. Het geld werd gedistribueerd door officiële kanalen. Architecten die werk maakten dat te weinig exemplarisch was voor de lijn van de Partij, kregen geen opdrachten

⁸⁹ Over Malevič theorieën in zijn onderwijs: L. S. Boersma, 'On Art Analysis and Art Education: The Theoretical Charts of Kazimir Malevich', in W.A.L. Beeren, J.M. Joosten (red.), *Kazimir Malevich. 1878-1935* (cat. Amsterdam, 1988 of 1989). Over zijn arrest: Cullerne Bown, *Art under Stalin*, 64. Over de quota verdachten van buitenlandse smetten in de grote zuiveringen: F. d'Almeida, Chr. Ingrao, 'Les "opérants de masse" de la "Grande Terreur"', 10.

⁹⁰ Discussies over Klutis' werk: H. Gaßner, 'Heartfields Moskouer Lehrzeit', 302-317, in het bijzonder: 310. Zie ook de afbeeldingen op 319 en 321, met Klutis' werk voor en na de kritiek. Over zijn arrest: M. Cullerne Bown, *Art under Stalin*, 130. Zie voor meer details ook 134-135. Geen bewijs is verkregen van een arrestatie om artistieke redenen.

⁹¹ N. Hülbusch, 'Džugašvili der Zweite. Das Stalin-Bild im Sowjetischen Spielfilm (1934-1953)', in: K. Heller, J. Plamper (red.), *Personality Cults in Stalinism - Personenkulte im Stalinismus* (Göttingen, 2004), 210.

meer. De discussies over stijl en de ideologische consequenties van hun werk was vaak hard, maar tot 1932 open en schijnbaar democratisch.⁹² In 1932, aan het einde van het eerste vijfjarenplan, toen de bonden waren gecentraliseerd, werd de discussie over artistieke processen onder een nog directere controle van de Partij gebracht. De gevolgen van Stalins leer, dat de klassenstrijd voorbij was en de opbouw van het socialisme was voltooid, liet zich gelden. Lazar Kaganovič kondigde dat jaar aan dat artistieke experimenten daarom niet langer nodig waren.⁹³

Het streven naar uniformiteit had nog meer succes op het gebied van architectuur, omdat de centralisatie ook de distributie van bouwmaterialen en land betrof. Land werd alleen vrijgegeven door de districtscommissies. Alle materialen en alle opdrachten werden verstrekt door het staatsapparaat. Omdat de centrale planeconomie niet voldoende kon voorzien in de noodzakelijke productiegoederen, bleef er niets over voor persoonlijke initiatieven.⁹⁴ Hierboven bleek al dat de oorspronkelijke Partijgetrouwe bestuurder Uchanov uit een beslissende commissie werd verstoten en vervangen door de Stalingetrouwe Bulganin. Het was de meest Stalingetrouwe nomenklatura die op posities werd gezet waar artistieke beslissingen werden genomen. Dat was, naast de centralisatie van land en de distributie van bouwmaterialen, de tweede wijze waarop gelijkshakeling plaats had. De commissies die de grootste prestigeprojecten sanctioneerden stonden in de meest directe verbinding tot Stalin - in veel gevallen werden de projecten gesanctioneerd door Stalin zelf.

In 1934 werd een prijsvraag uitgeschreven voor een ander project, het *Volkscommissariaat voor zware industrie* in Moskou. Deze prijsvraag betrof tevens de omringende openbare ruimte en de positie van het gebouw in het Plan voor Nieuw Moskou. De ingestuurde bijdragen waren nog steeds divers: specifiek modernistische ontwerpen maakten er net zozeer deel van uit als monumentalistische ontwerpen; zelfs architecten die van het modernisme het boegbeeld waren geweest, als Alesandr en Viktor Vesnin, Ivan Leonidov en Konstantin Melnikov namen er aan deel. Hun bijdragen werden alleen niet gekozen.⁹⁵ Het laatste gerealiseerde modernistische gebouw van formaat, de Pravda in

⁹² Een goed artikel zowel over de discussie betreffende ideologische consequenties van stijlen en technieken in het schrijven en de fotografie, als over de rol van de positieve arbeider in belletristiek en journalistiek: H. Gaßner, 'Heartfields Moskouer Lehrzeit 1931-1932', 300-335.

⁹³ H. Gaßner, 'Heartfields Moskouer Lehrzeit', 321.

⁹⁴ Alec Nove, analyseert in zijn *An Economic History of the U.S.S.R.* (Londen 1969) dat de distributie van goederen het centrale probleem was van de centrale planeconomie, hoewel hij de basis van zijn analyse van de Stalinistische jaren vooral op de agrarische sector baseert. Zie 174, 251-252, etc. See ook P. R. Gregory, *Economy of Stalinism*, 130 voor het schema van de Sovjet administratie, en 146-148, als een voorbeeld, over de levering van de benodigde auto's en trucks aan bedrijven.

⁹⁵ Harten, Schmidt, Syring (red.), "Die Axt hat Geblüht...", 408, 412, Ikonnikov, *Russian Architecture of the Soviet Period*, 201-202.

Moskou, werd afgerond in 1935, maar was al gestart in 1930. In de jaren tot 1953 heb ik in de Sovjet Unie geen latere voorbeelden gevonden van gebouwen waarvan de stijl zozeer overeenstemt met het internationale modernisme van Mies van der Rohe, le Corbusier of de Nederlandse architectengroep rond *De 8 in opbouw*.

Monumenten

In 1941 werden vele bouwactiviteiten stopgezet. Ook werd de uitgave van vakbladen als *Tvorchestvo* en *Iskusstvo* (Schepping respectievelijk Kunst) gestaakt. Daardoor is er weinig dat de voortgaande verandering in de grote representatieve projecten tijdens de oorlogsjaren kan illustreren. In deze jaren was de aanleg van de metro in Moskou het meest in het oog vallende, en bijna enige project met monumentale allures. Andere grote projecten werden pas vanaf 1945 weer opgepakt. In de jaren na de oorlog springen twee ontwikkelingen op het gebied van de monumentaliteit en bouwwerken onmiddellijk in het oog. De eerste ontwikkeling betreft de standbeelden. De standbeelden kregen een nieuwe maat, met figuren van meer dan twintig meter, en deze maat werd steeds voor Stalin gereserveerd. Eén uitzondering is het standbeeld van Lenin, meer dan levensgroot, voor het centrale plein van Kishinov, in de toenmalige Moldavische S.S.R.⁹⁶ De tweede ontwikkeling ligt in de gebouwen die na de oorlog verrezen en meer zouden bijgedragen aan het beeld van het Stalinisme dan enig bouwwerk van voor 1940 - de metrostations in Moskou uitgezonderd.

De hoeveelheid grote Stalins tegenover grote Lenins is moeilijk te controleren; een zoektocht door toenmalige tijdschriften als *Tvorchestvo* is noodzakelijk. Er zijn weinig hedendaagse bronnen die de verdwenen standbeelden noemen. Een kleine test is uitgevoerd door van alle beeldhouwers, genoemd in M. Cullerne Bown's *Art under Stalin*, te onderzoeken of zich via internet meer dan levensgrote sculpturen met mensfiguren lieten vinden. Gekozen is voor de namen van O tot en met Z; ook Russischtalige sites zijn meegenomen.⁹⁷ Er werden slechts 15 grote beelden gevonden daterend van 1945 tot 1954. Het betrof één Lenin (in Kishinov) en één Stalin - zonder twijfel het grootste standbeeld. Beiden zijn verdwenen. Alle andere beelden waren monumenten voor schrijvers (Gogol, Gorkij (tweemaal)), componisten (enkelen), of verbeelden personificaties van vrijheid en het vaderland. Sommigen beelden historische figuren af, als Dolgorukij. Maar toenmalige tijdschriften als *Arkhitektura SSSR*

⁹⁶ Tegenwoordig Chisinau. In 1991 is het beeld van Lenin vervangen voor Stefan de Grote, een held die vocht voor onafhankelijkheid van het Ottomaanse Rijk.

⁹⁷ Er is gekozen voor bijna de helft van de namen, om de zoektocht te beperken. Zoekwoorden als beeldhouwer en monument, werden, evenals de namen, ook in het Russisch ingevoerd.

bevatten afbeeldingen met standbeelden van Stalin in grote hoeveelheden; een boek over de beeldhouwer Nikolaj Tomskij⁹⁸ laat al twee levensgrote Stalins zien in de slechts acht afbeeldingen die daar worden getoond. Ook de overige afbeeldingen tonen Stalin, maar minder groot en temidden van omstanders. Er is geen Stalin van na 1953; blijkbaar werd de productie na zijn dood al meteen stopgezet.

Voor de oorlog was het Paleis van de Sovjets steeds meer opgeblazen tot een standbeeld van reusachtige proporties. De stapeling van volumes had sterk geleken op de stapelingen in de sokkels onder de standbeelden van Lenin.

Linksboven: Taskent, 1967. Het brede basement van de sokkel volgt het schema van het mausoleum op het Rode Plein.

Rechtsboven: Lenin monument, Charkiv, Beeldhouwwerk: M. Vronskij and O. Olijnik, sokkel: O. Sidorenko, 1963. (Op de achtergrond het Gazprom-gebouw van A. Serafimov.)

⁹⁸ *Николай Васильевич Томский*, (Nikolaj Vasiljevič Tomskij, Moscow, 1950), aangeboden op het web. Slechts 8 afbeelden konden worden geraadpleegd; buiten de 2 levensgrote Stalin-beelden waren er ook andere afbeeldingen waar Stalin figureerde.

Rechtsonder: Lenin op het Finlandplein, Leningrad. Sculptuur S.A. Jelseev, sokkel: V.A. Šuko en V.G. Gelfrejch (de ontwerpers van Lenins mausoleum in Moskou en van de binnenzijde van het Paleis van de Sovjets uit 1937), 1926. Hier heeft de sokkel heeft nog een modernistische inslag. Het monument werd naar dit plein overgebracht in 1945/1946.

Eerste foto: www.skitalets.ru/books/taskent3/ris03.jpg. Tweede: M. P. Bazhan/Academie van wetenschappen van de S.S.R. Oekraïne, red., *Soviet Ukraine*, Kiev, geen datum; waarschijnlijk 1968, p. 504. Derde foto: Л. Б. Успенский, Ленинград. Архитектурные ансамбли и памятники, Leningrad, 1977, afb. 118, tekst p. 317.

Het standbeeld op het Paleis volgde de meest algemene pose die aan Lenin werd gegeven. Daarin is hij in beweging en zet hij een stap voorwaarts, alsof hij ons zelf voorgaat op de weg die hij wijst. Zijn gebaar naar de toekomst is kenmerkend. Lenin kijkt daarbij voorwaarts, nooit omlaag. De algemene Stalin-sculptuur toont een heel andere pose: Stalin is statisch, heeft zijn hand langs zijn zij of, als Napoleon, achter één van zijn revers en de blik lichtjes omlaag gericht. Stalin draagt meestal de wollen jas die hoorde bij zijn militaire outfit uit de Grote Vaderlandse Oorlog. Waarschijnlijk verscheen het grootste standbeeld van Stalin aan het Volga-Donkanaal geplaatst. Het werd na Stalins dood al snel neergehaald, net als de andere grote standbeelden van Stalin en vervangen voor een beeld van Lenin. Er zijn veel teksten die het standbeeld aan het Volga-Donkanaal in herinnering brengen, alsof daarmee het bewijs is gegeven van de idiotie van Stalins dictatuur, maar het wordt zelden afgebeeld. Deze sculpturen zijn de opvolgers van het Paleis van de Sovjets.

Aanvankelijk was Stalin altijd afgebeeld als deel van een tableau, tussen andere figuren. Het kon daarbij Stalin betreffen als deel van een groep revolutionairen, of Stalin temidden van scholieren die hem huldigen met bloemen, maar in 1939 maakte hij zich definitief van zijn omstanders los met het eerste standbeeld van gigantische proporties. Het stond op het toenmalige Plein van de Mechanisatie, in het midden van de AI-unie Agrarische expositie in Moskou. Het was, met sokkel, 30 meter hoog. Stalin had Lenin daarmee al vóór de Tweede Wereldoorlog van de eerste plaats verdreven. De beeldhouwer, Sergei Merkurov, was ook verantwoordelijk voor het beeld op het Paleis van de Sovjets. Hij had met dit werk meteen de markante pose van Stalin bereikt en zou ook gevraagd worden meer van deze standbeelden te maken, onder andere voor Jerevan, met de totale hoogte van 51 meter, dat werd voltooid in 1949. In de sokkel zat een museum.⁹⁹

⁹⁹ Academie voor de architectuur van de USSR, *Sovjetskaja architectura. Ježegodnik II* (Moskou 1953) 13-22.

Stalin op de Alunie Agrarische Tentoonstelling, Moskou. Sergei Merkurov, beton, 1939, 30 meter.
Kolchozeplein of Mechanisatieplein, Alunie Agrarische tentoonstelling, Moskou. Vernietigd.

Het moment waarop Stalin Lenin van de eerste plaats verdreef, viel samen met de komst van een nieuwe groep historische helden. De revolutionairen en arbeiders waren altijd een populair onderwerp voor monumenten geweest, maar al voor de oorlog werd de nadruk verlegd naar helden die een rol hadden gespeeld in de uitbreiding en verdediging van het Russische grondgebied. Met name Juri Dolgorukij werd vereerd, gevolgd door Aleksandr Nevskij en Dmitri Donskoj. Hoewel zij vorm kregen in standbeelden, waren zij nooit van dezelfde grootte als Stalin. Er waren meer nationale helden, als Michail Kutuzov, die het Franse leger had overwonnen in de slag bij Borodino in 1812, en Peter de Grote, die met dictatoriale middelen de technologische modernisering van Rusland inzette. Peter was daarmee een groot voorganger van Stalin, maar hoe dichterbij en hoe moderner, hoe minder de helden door Stalin en zijn getrouwen werden uitverkoren. Dolgorukij was een gewelddenaar die te paard het grondgebied van Rusland had uitgebreid en aan wie de stichting van Moskou in 1156 werd toegeschreven - het Cyrillisch schrift moest toen door monniken nog naar Rusland worden gebracht. Ook zouden beeldhouwwerken van Kozakken de sluizen van het Volga-Donkanaal sieren.

Deze voorkeur wordt doorgaans met de Grote Vaderlandse Oorlog verklaard: het was de oorlog die tot de verering voor dit soort helden zou leiden.¹⁰⁰ Dat is niet juist. De oorlog was geen reden om Dolgorukij te verkiezen: Peter de Grote is tenslotte de grondlegger van de

¹⁰⁰ Met name Alexander Nevskijs rol is geanalyseerd. Zie: F. B. Schenk, ' "Ein so guter Fürst darf nicht sterben!" Die rehabilitierung und Verehrung Aleksandr Nevskijs in der UdSSR in den Jahren 1937/38', in: K. Heller, J. Plamper (red.), *Personality Cults in Stalinism/Personenkulte im Stalinismus* (Göttingen, 2004), 391-414. Het belang van Nevski vindt zijn oorsprong ongetwijfeld in de film *Aleksandr Nevskij* van Sergej Ejsenštejn. Voor de monumenten was het belang van Dolgorukij groter.

Russische vloot en Kutuzov de overwinnaar op de Franse invasie van 1812. Stamvader en bodem, volk en vaderland - Dolgorukij en Kozakken - zijn iets anders dan ontwikkeling en verlichting - dan Peter en Kutuzov. Volk en bodem waren belangrijker geworden dan ontwikkeling en revolutie. Ook is van belang dat met de verering van deze helden al was aangevangen in 1937, voor de oorlog, en dat de verering voor Dolgorukij na de oorlog onverminderd werd voortgezet.¹⁰¹ In Moskou verscheen een groot standbeeld van hem in 1947, op het Sovetskajaplein. Voor de plaatsing van dit beeld werd een ander monument gesloopt, de Obelisk van de Vrijheid, één van de eerste monumenten dat na de revolutie was opgericht - al in 1918 - als symbool van het geëmancipeerde Rusland.¹⁰² Deze cynische behandeling van de revolutie en de emancipatie van het volk zal sommigen in die tijd niet zijn ontgaan. De nieuwe verering voor vaderlandse helden was aangevangen in het onderwijs. In 1936 was, op aanwijzing van Stalin, de opdracht gegeven de geschiedenisboeken te herschreven, omdat verschillende van deze helden vanaf 1917 waren neergezet als handlanger van het handelskapitalisme of uitbuiters van eenvoudige lieden.¹⁰³

Hoewel Stalin in het eerste gigantische beeld uit 1939 al zijn stereotiepe jas kreeg, miste hij nog de militaire decoraties van de latere portretten en beelden. Hij was geen militair, maar de dictatuur zou spoedig meer en meer de uitdrukking krijgen van een militaire macht. Ook dit is uitgelegd als iets dat door de oorlog is ingegeven, maar het was evenmin tijdelijk. Zowel het Vaderland als de militaire macht zouden na de Tweede Wereldoorlog aanwezig blijven als het gezicht van de dictatuur tot aan Stalins dood in 1953.¹⁰⁴

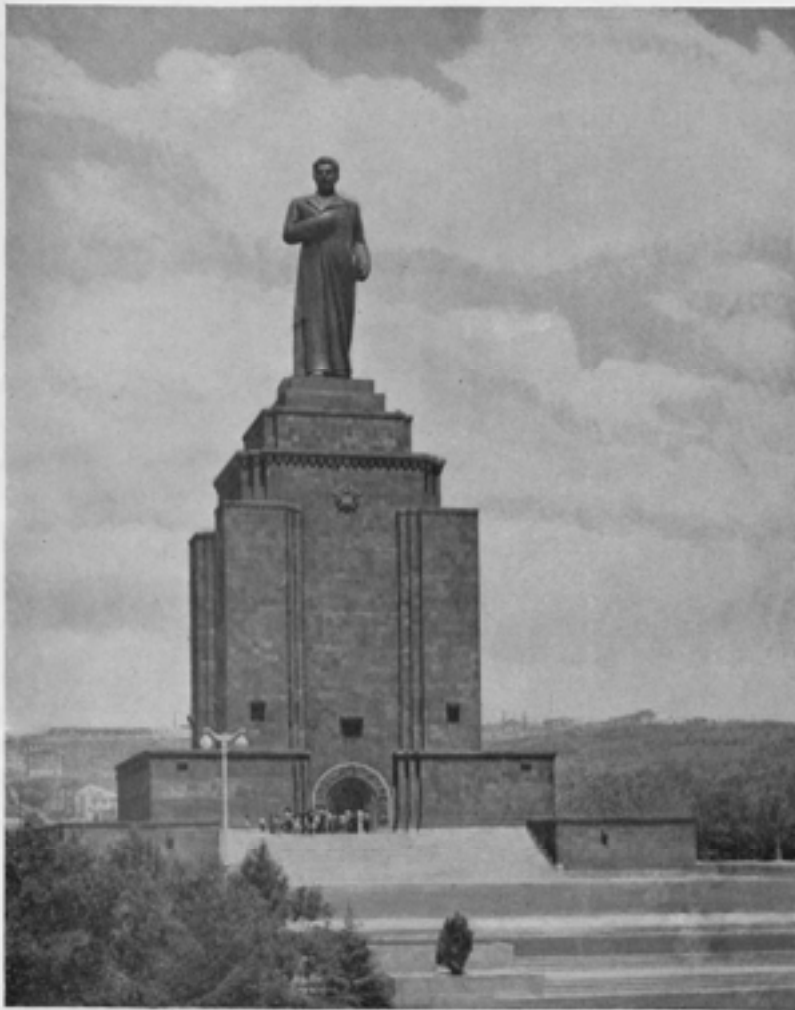
¹⁰¹ F. B. Schenk, ' "Ein so guter Fürst" '. Voor de herwaardering van Donskoj en Peter de Grote in 1937: 398.

¹⁰² Colton, *Moscow*, 324.

¹⁰³ F. B. Schenk, ' "Ein so guter Fürst darf nicht sterben!" ', 391-393. Zie ook 398 voor Stalins persoonlijke aandeel in de aanzetten tot deze herwaardering.

¹⁰⁴ Uit het artikel van N. Hülbusch, 'Džugašvili der Zweite', blijkt dat met de verfilmingen van Stalin als doortastend analyticus en militair strateeg pas werd aangevangen in 1946.

p. 36: "Великая сталинская стройка" (Reusachtig Stalinistisch bouwwerk); Stalin aan het Wolga-Don kanaal (Leninkanaal) van E. Vučetič, uit: *Architectura SSSR*, no. 7, 1952, pp 2-3. Dit beeld wordt in de recente literatuur vaak genoemd, maar nooit afgebeeld. Steeds worden andere maten genoemd. In een toenmalige artikel uit 1952 worden de maten helaas niet gegeven.

Г. Ершов. Монумент «И. В. Сталин» на Комсомольской площади. Скульптор С. Д. Меркуров, арх. Р. С. Нерослав. Сталинская премия I степени за 1950 г. Общий вид
Монумент расположен на продолжении оси главной магистрали города. Высота 52 м. Внутря pedestalа башня различной ширины. Статуя из чешской меди, pedestal из черного туфа, нижняя площадка и ступени базальтовые

Stalin in Jerevan, S. D. Merkurov (beeld), R. S. Israeljan, (architectuur), 1950. Hoogte: 51 m. De sokkel herbergt een museum. Let op de rode ster onder Stalin. De tweede foto toont de entree van het museum, waarop duidelijk is te zien hoe een Armeense stijl werd gekoppeld aan het monumentalisme - iets dat was voorbehouden aan de deelrepublieken.¹⁰⁵

De sculpturen van Stalin werden na diens dood weggehaald en sommige gevallen vervangen door Lenin.¹⁰⁶ Veel later, in 1960 en 1967, zou de productie van standbeelden van Lenin voor de kunstenaars en gieterijen zelfs weer een behoorlijke impuls krijgen: in 1960 werd Lenins honderdste geboortedag gevierd en in 1967 het vijftigste jaar van de Oktoberrevolutie. In deze nieuwe standbeelden zou Lenin zijn meest algemene houding hernemen, op gelijkvormige sokkels, alsof er sprake was geweest van een continuïteit, zonder de late Stalinistische periode van 1942-1953.

¹⁰⁵ Foto's uit: *Sovetskaya Architektura. Ežegodnik II, (Jaarboek II, Moskou 1953), 15 e.v..*

¹⁰⁶ Dat gebeurde op de oever van het Moskoukanaal; een foto is gepubliceerd door Maxim Moroz op www.maximmoroz.ru/content/view/21/29 (2007).

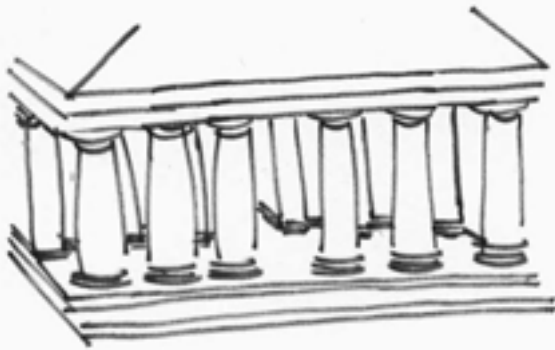

Gosplan (ministerie van het comité voor economische planning/ministerie van arbeid en defensie), Moscow, 1932-1935. Een voorbeeld van het algemene schema voor representatieve gebouwen.

De nieuwe kronen

De andere opvallende ontwikkeling was te zien in de monumentale gebouwen die na de oorlog in Moskou zouden verrijzen. Deze borduurden niet voort op het Paleis voor de Sovjets, maar hadden een andere stam. Van die andere stam is het Gosplan gebouw in Moskou uit 1932-1935 een voorbeeld. De kenmerken van dat gebouw zouden een plaats krijgen in veel andere gebouwen. Het gaat daarbij onder meer om de keuze en rangschikking van typologische delen. Opvallend in het gebouw voor Gosplan is het gebruik van krachtige entablatures bovenaan het gebouw en de verticale, pilaster-achtige vormen tussen de raampartijen, die van de entablature tot de plint lopen. Karakteristiek is dat de pilaster-achtige structuur zich uitstrekt over de hele lengte van de gevels. Deze pilaster-achtige vormen lijken op de zuilen en pilasters uit de dorische orde: in het classicisme liepen ook zij over verscheidene verdiepingen, van entablature tot plint. In de theorie was dit gebruik van zuilen en pilasters in de dorische orde voorbehouden aan paleizen. Een zuil is een losstaand element, maar een pilaster is ingebed in de façade en heeft een rechthoekige doorsnede. In een classicistisch gebouw zou er een basis en kapiteel aan de pilaster zijn toegevoegd, maar het Gosplan-gebouw kent bases noch kapitelen; het zijn ook geen in de façade ingebedde delen;

het zijn feitelijk naar buiten stekende delen van de muur. Hun grootte en monumentaliteit wordt versterkt door de symmetrie van het gehele gebouw, evenals door het solide uiterlijk

dorische tempel

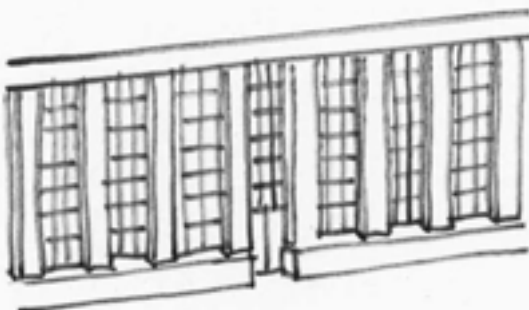
pilasters in facade.
vroeg classicisme, 16e eeuw.

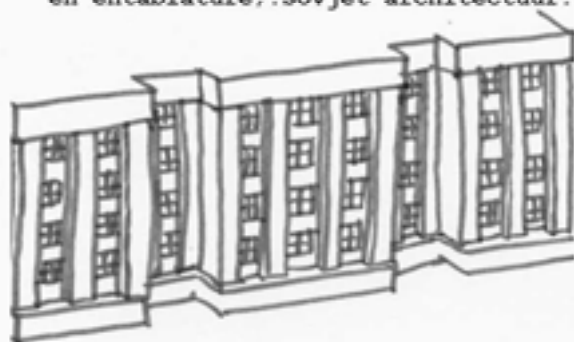
pilasters, dorisch,
entablature en plint.
classicisme, 16e, 19e eeuw

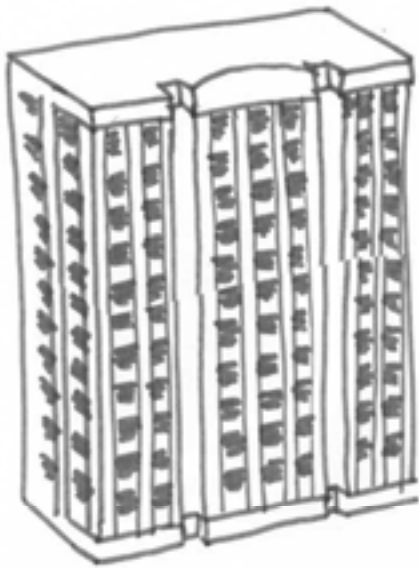
pilaster-achtige vormen -
in feite resulterend uit
het doen uitsteken en
laten terugvallen van de muur
- gesandwiched tussen plint
en entablature; .Sovjet architectuur.

Sovjet station, jaren 40 van de 20e eeuw
en later; algemene Sovjet hal,
tot de jaren 70.

algemeen Sovjet gebouw, jaren 30
20e eeuw.

in de hoogte verlengd
algemeen Sovjet gebouw,
jaren '30, 20e eeuw.

Boven: gebouw 'Downtown Kharkiv',
foto: Victoria Grytsayenko, [http:
members.virtualtourist.com/m/fd683/](http://members.virtualtourist.com/m/fd683/)
Onder: Architektoera SSSR, no 11,
1952, p. 3.

in de hoogte verlengd
algemeen Sovjet gebouw,
met extra volumes
spits, en toegevoegde ster.
1948-1953.

dat aan de volumes is meegegeven. Het is dit soort façade dat de nieuwe standaard zou worden voor officiële en representatieve gebouwen, inclusief treinstations. Soms bestaat de gevel uit één doorlopend volume, meestal is de voorzijde van het gebouw opgedeeld in een oneven aantal ongelijke volumes (bijna altijd 3 of 5), altijd symmetrisch geplaatst, waarvan de even volumes iets van de rooilijn terugwijken. Dit soort gebouw zou Stalin overleven; modernistische varianten werden nog gebouwd tot in de jaren zestig. Een voorbeeld is het Congrespaleis, dat binnen de muren van het Kremlin verrees in 1959-1961. De variant met een voorgevel in één continu, ononderbroken volume werd vaak gebruikt voor treinstations; treinstations werden duidelijk gezien als de opening naar de stad en lagen bij voorkeur aan een groot plein, met in het midden een groot standbeeld van Lenin of Stalin - zie het station op de achtergrond van het derde standbeeld op pagina 36. De meest monumentale variant, waar de bevestiging van macht het belangrijkste lijkt, bestaat evenwel uit meerdere volumes. Belangrijk is dat deze vorm van bouwen tot een monumentaliteit kon leiden, zonder een classicistisch programma te volgen. "*Van ons wordt geëist de imitatie van het classicisme op te geven; wij moeten ook van de moderne constructivistische architectuur afstand nemen en ten slotte ook tegen de eclecticistische combinatie van beide stijlen strijden. Hoe kan er onder deze voorwaardes überhaupt nog architectuur zijn?*" vroeg M. Ginsburg zich eind dertiger jaren af.¹⁰⁷ Ginsburg was een architect geweest van het modernistische kamp.

Er werden vanaf die tijd desondanks ook representatieve gebouwen neergezet die wél een classicistisch schema volgden met bases, kapitelen en andere kenmerkende onderdelen. Deze lijken echter één stap minder belangrijk; gebouwen in de monumentalistische, niet-classicistische stijl die hier wordt beschreven, vormden de top van de hiërarchische piramide. Ook is er een groot aantal tussenvormen geweest; gebouwen waarin het gebruik van een kapiteel naar het classicisme wees, terwijl andere delen van het schema geen classicisme volgden. Heel vaak vormde de entablature een fries, met bijvoorbeeld soldaten en enthousiaste burgers. Nog vaker droeg de entablature in het midden een kroon, opgebouwd uit heraldische symbolen.

Er is al gewezen op het belang van de zoektocht naar een Sovjet-communistische stijl waarmee men zowel de valkuilen van het formalistische modernisme als het on-Russisch classicisme wist te mijden.

¹⁰⁷ Geciteerd uit: H. Gaßner, 'Modernität in der Diskussion um das sowjetische Denkmal der 20er und 30er Jahre', in: J. Harten, H.-W. Schmidt, M. L. Syring, (red.), "*Die Axt hat Geblüht...*", 448.

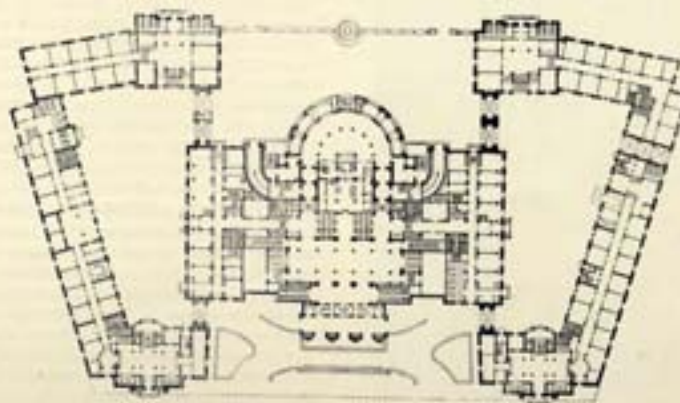
Leningrad, Huis van de Sovjets. Architect: collectief onder Noj Trotskij, 1937/1941. Fries: N.V. Tomskij. Let op de rijen ramen en de vooruitstekende, verticale pilasters, de plint en de entablature, hier als fries. Zie ook de vleugel aan de linkerzijde, die natuurlijk wordt herhaald aan de rechterzijde, met een symmetrie van ongelijke volumes. Overigens betreft het hier een variant; op de hoeken van de volumes en bij de hoofdentree betreft het pilaster-achtige vormen, de rest bestaat uit halfronde zuilen. Foto uit: Lev Vasilevič Uspenskij a.o., Leningrad. *Architekturije Ansambly i Pamjatniki*, Leningrad, 1977, ill. 271. (Lenin standbeeld: 1960.)

Al snel werden gebouwen die uit dit type voortkwamen in lengte verhoogd. Bij de grote bouwwerken die het Moskou van na de Grote Vaderlandse Oorlog zouden domineren werden er bovendien extra volumes bovenop gezet. Soms werd de entablature opgedeeld in kanteel-achtige vormen, of liepen de pilaster-achtige, verticale banden door in het architraaf. Dat laatste is wat aan de naoorlogse hoogbouw in Moskou het neogotische aanzien gaf, maar neogotisch was die hoogbouw niet. De bouw van deze torens startte in 1948 en zodra de vorm van de eerste toren zichtbaar werd, werden de ontwerpen opnieuw bediscussieerd. Men besloot de kronen van de torens naar elkaar toe te trekken, om hun eenheid te benadrukken. In de eerste ontwerpen voor deze hoogbouw was geen spits voorzien. Nu werden die er alsnog aan toegevoegd, terwijl de bouw van de eerste toren al begonnen was.¹⁰⁸

¹⁰⁸ A. Ikonnikov, *Russian Architecture*, 235-236. I. Golomstock, *Totalitarian Art in the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China* (New York, 1990), 270.

Высотное административное здание на Симониной площади в Москве, Фасад

План первого этажа

De gestapelde delen van het ministerie van Buitenlandse Zaken, Vladimir Gelfreikh, Mikhail Minkus (architecten), Grigorij Limanovskij (ingenieur), 1947-1953. Boven het ontwerp, nog zonder spits.

Hetzelfde gebouw, met toegevoegde spits, echter zonder ster, maar nog met een prominente hamer en sikkel - dit in tegenstelling tot de andere van de zeven torenflats die zouden volgen: die werden allen van een ster voorzien, zoals op de foto van het universiteitsgebouw rechts. De foto links toont duidelijk de naar voor stekende delen tussen de rijen ramen. Tweede en derde afbeelding: *Architektura SSSR*, no. 11, 1952, pp. 3 en 15. Schets bovenaan uit Golomstock, *Totalitarian Art*.

De hoogbouw van het naoorlogse, Stalinistische Moskou was gepland als een ensemble van acht gebouwen die zouden dienen als markerende tekens in het stadslandschap, terwijl het werk aan het project van het Paleis van de Sovjets niet werkelijk zou worden hervat. Voor de geplande acht torens (waarvan er zeven werden verwezenlijkt) werden de plaatsen zo gekozen dat zij hun uitzonderlijkheid nog meer zouden benadrukken: aan de oever van de Moskva rivier en op heuvels.

Links: Spasskitoren, in de muur van het Kremlin. De ster werd toegepast op vele openbare gebouwen met een spits, onafhankelijk van hun functie; ook op appartementsgebouwen. Rechts: sculptuur op de hoek van het appartementengebouw aan het Vosstaniya Plein van Nikogos Nikogasian, 1953.¹⁰⁹

De nieuwe visuele opsmuk van deze gebouwen kon lijken op een erfenis uit het Romeinse rijk. Deze projecten werden ook steeds weer afgebeeld in jaarboeken en bladen.¹¹⁰ Eén en hetzelfde project kon in meerdere nummers van een blad verschijnen, alsof de bouw tijdloos was. De beschrijving die de bladen van de beelden en heraldiek gaven, was neutraal: volgens het bijschrift onder de foto van het ministerie van Buitenlandse Zaken betreft het een *bysotnoje administrativnoje zdaniye*: een administratieve torenflat.¹¹¹ Een beeld op de hoek

¹⁰⁹ Foto links: *Architektura SSSR*. 7 (1952), 25. Rechts: uit M. Cullern Bown., *Art under Stalin*, afb. 123.

¹¹⁰ Naast architectuurbladen als *Architektura SSSR* en *Stroitelstvo Moskvy* waren er bladen die de USSR representeerden, als *USSR im Bau* (verscheen in vijf talen), boeken over individuele projecten en jaarboeken - de *ježegodniki*.

¹¹¹ *Architektura SSSR*. 11 (1952) 15, 45-46

van een gebouw is een beeld - een *skulptura*; verdere betekenis werd er niet aan verleend. Ook andere bijschriften zijn dermate neutraal in hun toeschrijving van functies, dat het lijkt of de functionele invulling volgde op het ontwerp; in die zin zijn de Stalinistische gebouwen algemeen, boven hun functie verheven.¹¹² Bij een foto met een omvangrijke ruimte met donkere, natuurstenen zuilen met gelobd profiel, ingelegde vloeren en flinke armaturen - een allerm minst neutrale ruimte - staat alleen: vestibule in het souterrain. Waarom een doorgang op een van de foto's is gedecoreerd met korenschoven, blijft onduidelijk; het lijkt of elke deur met korenschoven kan zijn gedecoreerd, alsof het palet aan symbolen gelijkelijk over het hele gebouw is uitgespreid.¹¹³ De begeleidende tekst uit het blad wordt iets rijker in bewoordingen wanneer wordt gemeld dat het een blijk is van het kunnen van de Sovjet architectuur, en wordt zelfs overdadig in de opsommingen van de weelde, waarin precies wordt gemeld hoeveel stukken natuursteen zijn verwerkt, wat de hoogte is van de gebouwen, enzovoorts. Uiteindelijk volgt de lofprijzing van het genie van Stalin, waaruit het gebouw is voortgevloeid. In het voorwoord tot het Jaarboek van de architectuur uit 1953 wordt eerst de grote hoogte genoemd waarop de architectuur zich bevindt en heet het, in de laatste twee alinea's: "*De belangrijkste kennis voor de overwinnende theorie en praktijk van de Sovjet bouwkunde is aanwezig in het wetenschappelijke werk van J. V. Stalin, "Marxisme en taalkundige vragen".*

*"De Historische besluiten van de 19^e congres van de partij en het werk van Stalin "Economische problemen van het socialisme in de SSSR", in welke de weg is bevolen van de geleidelijke overgang uit het socialisme naar het communisme, wijzen de Sovjet bouwkundigen naar hun toekomstige scheppende prestaties."*¹¹⁴ Algemeen zijn dergelijke teksten bij bouwwerken geformaliseerd terwijl zij, geheel onafhankelijk van het specifieke project, steeds weer de offers van het volk of de successen van de architectuur noemen en uiteindelijk de oorsprong van dat alles, die is ontstaan uit Stalin. Een goed voorbeeld van deze geformaliseerde taal wordt ook gevonden in een boek over de metro in Moskou, dat in 1946 in Duitsland werd uitgegeven door de Sovjet-militaire administratie. A-typisch lijkt alleen dat hier ook Kaganovič wordt geprezen, maar Kaganovič is de enige die wat betreft dit type lofprijzing zo dicht in de buurt van Stalin kwam: "*(...) breite Massen der Werktätigen helfen die Schwierigkeiten zu überwinden, die bei einem so großem Bau unvermeidlich sind.*

¹¹² zie noot 106. Het type onderschriften in dat nummer is gelijk aan dat in andere nummers (nummers 7 en 12 uit hetzelfde jaar) en in het jaarboek *Sovjetskaja Architektoera. Ježegodnik II* (Moskou 1953).

¹¹³ A. Gegello, 'Novyj uspech sovetskoj architektury. Vysotnoe zdanie na Smolenskoj Plošadi' (Nieuw succes van de Sovjet Architectuur. Hoogbouw aan het Smolenskplein), *Architektura SSSR. 11* (1952), 13-22.

¹¹⁴ *Sovjetskaja Architektura. Ježegodnik II*, p. 10

Die Jugend spielt beim U-Bahnbau eine hervorragende Rolle. Sowjetische Jungen und Mädchen eigneten sich mit Energie die Methoden des U-Bahnbaues an und arbeiteten vorbildlich und mit großen Begeisterung.

*"Der Moskauer Sowjet ist praktisch verantwortlich für den U-Bahnbau. Der Erbauern halfen die städtischen Wirtschaftsbetriebe, Fabriken und Werke. Der Bau und seine materielle Versorgung wurden in der Hauptsache von Führern der Partei und die Regierung und persönlich von L. Kaganovitsch, dessen Namen die Moskauer U-Bahn trägt, geleitet. Der Schöpfer dieses Riesenbauwerkes ist Josef Stalin."¹¹⁵ Afgezien van de resultaten van de metro, bleven deze lofprijzingen alleen aan Stalin toebedeeld: "(...) *het technische peil en de volkomen professionele meesterschap vernieuwende, gaan de Sovjet Architecten vooruit, onder de leiding van de Communistische Partij, langs de weg verlicht door het genie van Stalin.*"¹¹⁶*

De hamer en sikkel sierden de torens nog steeds maar niet op prominente plaatsen (afgezien van de eerste toren); hun positie aan top werd vervangen voor die van de vijfpuntige ster. Het gebruik van de vijfpuntige ster is tekenend. De ster verwijst naar militaire macht, zowel in de Sovjet Unie als in de Verenigde Staten. In de Verenigde Staten verscheen de ster in de heraldiek van de Union Army sinds de burgeroorlog van 1861-1865 en op de zijkanten van militaire toestellen van de luchtmacht. In de Sovjet Unie had de ster al sinds de burgeroorlog de muts en kraag van de militairen gesierd. In de Sovjet-architectuur was het voor het eerst toegepast in 1937, op de top van de Noordelijke rivier terminal. Vroegere voorbeelden zijn er ook van het gebruik van de ster in de plattegrond, bij het Arbatskaya metrostation in Moskou uit 1935 en het Theater van het Sovjet Leger, ook Moskou, uit 1934-1940. Vooral het laatste is een voorbeeld van vreemd en intrigerend gebruik van de ster in een *architecture parlante*. Feitelijk is de terminal de voorloper van het gebruik van de spits met de ster bij uitstek. Waarom het al in 1937 bij een terminal werd toegepast is onbekend. Misschien werd de symboliek inderdaad onafhankelijk van de functie van het gebouw toegepast. Zo kon de ster rond de oorlog op alle gebouwen verschijnen als teken *par excellence*, ook op zes van de zeven verwezenlijkte torens. Zij waren bedoeld het kunnen van de Sovjet Unie te tonen, al herbergde één van de torens appartementen en een ander een hotel. Dit zou suggereren dat de nadruk zich verplaatste van het teken voor het communisme naar het teken voor de militaire

¹¹⁵ Ilja Katzen, *Die Moskauer U-Bahn* (Berlin, DDR, 1946), 28-29

¹¹⁶ "(...) *по пути, озарённому гением Сталина*", S. Čerňušev, 'Архитектура Сталинской эпохи' (Architektura Stalinskoi epochi), *Architektura SSSR*. 11 (1952), 12.

macht.¹¹⁷ Hoe reëel is de hypothese dat de plaats voor de hamer en sikkel werd vervangen voor die van de rode ster?

Nummer Stroitelstvo Moskvy, nr. 5, 1937, gewijd aan gebouwen van de Mossovet, met op de voorpagina de bootterminal. Architect A. Ruchljadev.

¹¹⁷ De identificatie van een communistisch regime met de rode ster werd al gemaakt in het geval van China, nog voor zich de Volksrepubliek had gevestigd, in Edgar Snows journalistieke boek *Red Star over China* uit 1938. Het belang van de militaire aspecten van de Chinese communistische strijd wordt hier echter verklaard doordat het boek het gevecht tegen de Japanse dominantie en de Lange Mars behandelt.

Links: *Tweede jaarfeest van het Rode Leger*. Hier komen staan de hamer en sikkel nog in de rode ster, dat wil zeggen: het leger (waar deze poster op slaat) wordt nog in het teken gezet van het communisme. Dat blijkt ook uit het plaatje onder aan waar de soldaat, in uniform, tegelijkertijd arbeider is. Het bijschrift luidt daar: *het werk van het leger*. Het jaar moet 1919 zijn. Kunstenaar onbekend. Bron: Ebay. Rechts: alleen de ster als overwinnaar: *Dood aan de Duits-fascistische bezetters!*, jaar en kunstenaar onbekend (1942-1945 ?), bron: de site Ordes en medailles van de USSR, "Ордена и медали СССР", <http://www.mondvor.narod.ru/index.htm>.

De rode ster

Tijdens de oorlog werd Boris Jofan, de hoofdarchitect van het Paleis van de Sovjets, met zijn team om veiligheidsredenen verplaatst naar Sverdlovsk, achter de Oeral. Daar ontwikkelden zij voor het paleis een nieuw thema: de grote zalen zouden gedecoreerd worden met het motief van de Orde van de overwinning - *Орден победа*, die was ontwikkeld in 1943.

Boven links: een vroeg ontwerp voor de medaille naar N.S. Nejelov, 1943, die in het Rode Leger diende als kolonel en de orde voorstelde. Het tweede ontwerp, links onder, is gemaakt door de kunstenaar A. N. Kuznetsov. Het derde ontwerp rechts is het definitieve, 1943; kunstenaar onbekend - zoals de meeste bronnen melden, maar er is duidelijk uitgegaan van Kuznetsovs ontwerp, met een andere voorstelling.

Het eerste ontwerp voor de medaille die bij de orde werd uitgereikt is toegeschreven aan een kolonel van het Rode leger, N. S. Nejelov, die de orde ook had voorgesteld. Welke kunstenaar die het ontwerp heeft uitgevoerd is onbekend. Het bestond uit een dubbele vijfpuntige ster, waarbinnen twee bustes waren gevat met portretten in bas-reliëf van Stalin en Lenin. Dit ontwerp werd niet goedgekeurd.¹¹⁸ Een prijsvraag volgde en er werd de voorkeur gegeven

¹¹⁸ Informatie is gegeven op de site, 'Ордена и медали СССР', <http://www.mondvor.narod.ru/index.htm>., hoewel onvoldoende geannoteerd. Volgens deze bron was het Stalin die het ontwerp afkeurde - niet onwaarschijnlijk, maar er staat geen bronvermelding bij.

aan een ontwerp van A. N. Kuznetsov, een kunstenaar die een kostbaar ornament voorstelde, met het wapen van de Unie van Socialistische Sovjet Republieken in plaats van de twee bustes. Het wapen was gevat in een frame, rijkelijk voorzien van juwelen, in de vorm van een enkele vijfpuntige ster. Ook was de naam *Orde van de overwinning* toegevoegd (*Орден победы; Orden Pobedy*). De juwelen zijn niet onbelangrijk: alle hedendaagse Russische bronnen geven nog steeds de gedetailleerde lijst met materialen die in de medaille zijn verwerkt, net als de vroegere Sovjetbronnen. Het belang werd ook hier weer vertaald in gewicht, aantal en grootte.

Статистика	
Параметры	<p>расстояние между противолежащими вершинами звезды — 72 мм, Общий вес — 78 грамм: <u>платина</u> — 47 г, <u>золото</u> — 2 г, <u>серебро</u> — 19 г, <u>рубины</u> — 25 <u>карат</u>, <u>бриллианты</u> — 16 карат.</p>

Deze lemma in de Russische Wikipedia is illustratief. Er staat: "Statistiek. Parameters: afstand tussen de punten van de ster - 72 mm., totaal gewicht - 78 gram", en dan volgen de gebruikte materialen met hun gewicht in grammen and karaat, van bovenaf: platina, goud, zilver, robijnen and briljanten.

In een laatste stadium verdwenen de hamer en sikkel uit het ontwerp. Hetzelfde gebeurde met de twee korenschoven, die gewikkeld waren in linten, en met de stralen van de rijzende zon. Op het laatste ontwerp verschenen daarvoor in de plaats de Spasskaya toren - de toren van het Kremlin die opent op het Rode plein - en het Lenin-mausoleum.¹¹⁹ Het Kremlin huisvestte wel het hoofdkwartier van de Partij, maar niet de gebouwen van de regering. Een identificatie met het Kremlin, zoals hier werd afgebeeld, was vooral historisch en wees op de erfopvolging van macht. Er was immers geen sprake van een verwijzing naar het communisme dan alleen in de vorm van het mausoleum, en dat betekent dat hier was gekozen voor Lenin als erflater - erflater van macht - en niet als revolutionair. Links en rechts verschenen ook een laurier- en eikenkrans. De korenschoven uit het oude ontwerp waren de vrucht van de arbeid op het land.

¹¹⁹ Het perspectief klopt niet; de toren en het mausoleum staan beiden op het Rode Plein, maar op een afstand van minstens honderd meter.

Deze kransen, met hun symboliek ontleend aan voorchristelijke tijden, wezen op de lof voor een uitverkorene. De orde werd ook alleen gegeven aan generaals en maarschalken met buitengewone verdiensten: zij moesten successen op verschillende fronten hebben bereikt, die essentieel waren geweest voor het Rode leger. Er waren drie personen die tweemaal met deze orde waren gedecoreerd: Alexandr Vasilevskij, Georgij Žukov en Josif Stalin, die de rang van maarschalk hadden verkregen in 1943 - het jaar waarin de rang maarschalk was geïntroduceerd. De introductie van een dergelijke rang was deel van de maatregelen waarmee de militaire top en de Grote Vaderlandse Oorlog werden verbijzonderd. In 1945 zou de titel Generalissimo volgen, die alleen was voorbehouden aan Stalin. De orde is 19 keer toegekend¹²⁰ en werd tijdens de oorlog gekozen als motief voor de grote hal in het Paleis van de Sovjets. Dit feit is, zover bekend, nooit beschreven; de tekening van het team van Jofan, die in de oorlogsjaren aan de verdere ontwikkeling werkte, is de enige bron.

¹²⁰ Sommige bronnen melden dat hij 20 keer werd uitgereikt; zij tellen de uitreiking van de orde mee aan Brežnev in 1978. Deze uitreiking viel duidelijk later - alle negentien anderen waren uitgereikt in 1944 en 1945 - en werd in 1989 herroepen.

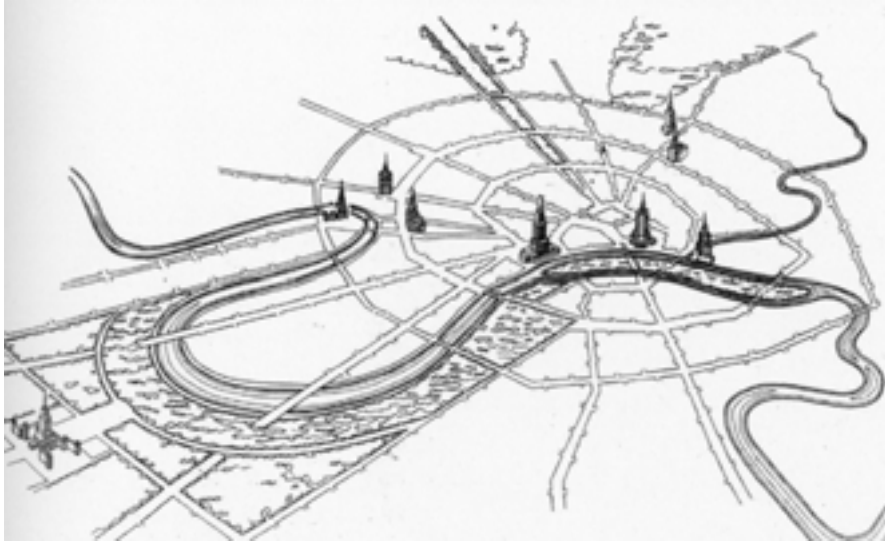
Boris Jofan, ontwerp voor de grote zaal of the Paleis van de Sovjets, die het motief van de Orde van de Overwinning toont. De tekening was in 1946 gepubliceerd, maar werd mogelijk uitgevoerd in 1943 of 1944. De rode vlaggen, die de bogen in de zijbeuken aan de linker- en rechterkant sieren, zijn ook met sterren gedecoreerd.

In de eerste ronde van de prijsvraag was de toren van het Paleis opgesierd met het standbeeld van een arbeider, in de opvolgende fasen werd de arbeider vervangen door Lenin en meermaals uitvergroot en nu verplaatste het thema zich naar de Overwinning van de Grote Vaderlandse Oorlog, uitgedrukt in de medaille voor de Orde. Jofan bleef vele jaren aan het Paleis werken. Het staat op de kaart van het toekomstige Moskou uit 1947. Toch is geen enkele poging de bouw weer op te nemen ooit nog geslaagd. In 1957 werd de naam van het metrostation bij de bouwplaats, *Stantsija Dvoretsov Sovietov* - Station Paleis van de Sovjets - veranderd in *Stantsija Kropotkinskaja Varota* - Station Kropotkin Poort.¹²¹

Фрагмент проекта планировки центра Москвы. Манет

¹²¹ In 1935 was de eerste naam: *Дворец Советов*, Paleis van de Sovjets, hoewel de façade de naam Lazar Kaganovič droeg. Die naam sloeg in feite op de hele lijn. Deze letters werden vervangen door die van V.I. Lenin, en het station werd *Kropotkinskaja Vorota* genoemd, naar de straat waar het station uitkomt. Zie: <http://www.metro.ru/stations/sokolnicheskaya/kropotkinskaya/> (2007) en: http://www.mosmetro.ru/pages/page_6.php?id_page=148 (2007).

Boven: fragment van het plan voor het centrum van Moskou, uit *Architektura SSSR*, 1952. Het Paleis van de Sovjets is duidelijk herkenbaar aan de linkerzijde. Onder: kaart waarop 9 gebouwen zijn aangegeven: in het midden het Paleis van de Sovjets en de 8 torenflats die in het naoorlogse Moskou waren gepland, waarvan er 7 zijn gerealiseerd. Uiterst links: het gebouw van de universiteit. In tegenstelling tot de maquette is de tekening slordig omgesprongen met de aansluiting van de drie grote boulevards op het Paleis.¹²²

Tegenover de besluiteloosheid rond het Paleis is het opmerkelijk met hoeveel voortvarendheid de acht nieuw geplande torens werden aangepakt die het landschap van Moskou zouden domineren. De acht nieuwe torens werden, vanaf hun begin in 1946, begrepen als een systeem van markeringspunten. Zoals opgemerkt, was de typologische afstamming van de nieuwe torens anders dan die van het Paleis van de Sovjets, maar zij deelden wel het sterke belang van hun kracht als beeld en symboliek. De acht nieuwe torens en het Paleis werden na de oorlog zelfs als een samenhangend plan gepresenteerd.

Het lijkt of het niet gemakkelijk viel het werk aan het Paleis te beëindigen. Er kan twijfel hebben geheerst. Stalin was zelf betrokken bij beslissingen omtrent gebouwen van deze schaal en monumentaliteit.¹²³ De besluiteloosheid met betrekking tot het Paleis tegenover de besliste snelheid waarmee zeven andere gebouwen werden uitgevoerd, geëvalueerd, aangepast en voltooid, kan te maken hebben met het proces waarmee beslissingen werden genomen. Zoals Nikita Chruščëv in zijn memoires stelt: "*In die periode van Stalins leven*" - en Chruščëv doelt hier op de naoorlogse jaren - "*werden er geen belangrijke bijeenkomsten gehouden. Wat bedoelen we met een officiële bijeenkomst? Eén waar een secretariaat werd gekozen, (...), waar vragen naar voren werden gebracht en*

¹²² Boven: *Architektoera SSSR*. 11 (1952), 30.

¹²³ Over de directe betrokkenheid van Stalin bij de gebouwen: T. J. Colton, *Moscow, Governing the Socialist Metropolis*, 249, 265-267, 322, etc. Als Stalin absent was, was zijn handtekening nodig om de bouw op gang te brengen. Alle ontwikkelingen voor Moskou vonden plaats onder Kaganovič, Stalins getrouwe volgelinge.

bediscussieerd en een beslissing werd genomen of een resolutie werd overgenomen. Er was niets van dat alles. Stalin was (...) omringd door aartsengelen en engelen, naar wie hij zou kunnen luisteren als hij daartoe besloot. Maar het voornaamste was dat wij naar hem luisterden," en het belangrijkste: "(...) Zijn beslissingen werden formeel door het apparaat van de USSR"¹²⁴ - dat wil zeggen: alleen doordat zijn beslissingen binnen de staat werden geëffectueerd, kregen zijn beslissingen een formeel karakter. Aldus was zijn woord van instemming nodig om de zaken te laten werken. Gezien Stalins tactiek om beslissingen af te houden die zijn positie niet versterkten,¹²⁵ is het mogelijk dat niemand het afbreken van het project in werking stelde en niemand Jofan opdroeg het ontwerp stop te zetten en de bouwplaats op te ruimen. Het is niet aantoonbaar, hoewel er een argument is dat deze mogelijkheid versterkt: tijdens Stalins bewind, gebruikte Stalin de Marxistische erfenis voor de consolidatie van zijn positie. Deze erfenis werd begrepen op een autoritaire manier: als het leiderschap dat was achtergelaten door de erflater. De erflater was Lenin en het Paleis was voor hem het grootst denkbare gedenkteken. Dit zou heel goed de actieve stopzetting van de ontwikkeling van het Paleis hebben kunnen tegengehouden. Het wordt bevestigd door de aantekening van een diplomaat die protesterende geruchten hoorde over het Paleis, maar opmerkte dat iedereen die daar openlijk iets van liet merken voor gek versleten zou worden, of voor contrarevolutionair. Ook waren er berichten over verbittering bij de bevolking om de huizenblokken en de kathedraal die voor de plannen werden gesloopt.¹²⁶ Overlast van water bij de funderingen werd pas gemeld in 1939 en bleek desastreus, maar het Paleis werd niet openlijk opgegeven, ook niet na de oorlog. In 1947 meldde Stalin dat het werk aan het Paleis zou worden voortgezet zodra de ingenieurs hun techniek betreffende hoogbouw hadden verbeterd. De techniek betreffende hoogbouw was toen al geen probleem meer. Het probleem was de beheersing van het water. Er is zelfs een gerucht dat jongens in de bouwput konden hengelden naar karpers die daar vanuit de Moskva in terecht waren gekomen - maar het wordt niet duidelijk door feiten ondersteund.¹²⁷

Hoe belangrijk het Paleis en de overig representatieve gebouwen waren, blijkt ook uit de toegang van de bouwers tot de arbeidsreserves van de GPU; de strafarbeiders van de Goelag. Ook in en rond de stad Moskou waren dwangarbeiders gevestigd. Zij werkten met name aan deze grote projecten. Er was in 1937 voor dit doel een Bouwdirectoraat opgericht

¹²⁴ Ed. S. Khrutshchev, *Memoirs of Nikita Khrushchev. Vol. 3*, 6

¹²⁵ The caption is taken from a part on diplomacy with Austria, and on Stalin's delay in decision making: Ed. S. Khrutshchev, *Memoirs of Nikita Khrushchev. Vol. 3*, 5-10.

¹²⁶ Colton, *Moscow*, 331-334, zie ook noot 161, 850-851.

¹²⁷ Idem. De karper hengelende jongens worden genoemd op p. 334.

als onderdeel van de GPU. Toen het werk aan het Paleis werd uitgesteld, werd het Bouwdirectoraat voor het Paleis intact gelaten. Krijgsgevangenen werden ook gebruikt voor de bouw aan de universiteit - de grootste van de zeven torens. Aan dat ene gebouw werkten 15.000 gevangenen. De krijgsgevangenen werkten verder in baksteenfabrieken aan de randen van Moskou en vermoedelijk ook bij het hakken van al het benodigde natuursteen. De checkpoints stonden er nog toen het gebouw in 1953 werd geopend. De barakken werden pas in de jaren zeventig afgebroken.¹²⁸

Stalin een kaart van Moskou markerend. Schilder onbekend. Bron: Colton, *Moscow*, p. 322.

Wanneer Paul Gregory het proces beschrijft waarmee in de Stalinistische dictatuur beslissingen werden genomen, stelt hij dat Stalin maar één dictator was, maar dat degenen die Stalin gehoorzaamden op een zelfde manier functioneerden, net als degenen met nog lagere rang, en zo verder. De dwang economie (*command economy*), vervolgt hij, hield in dat alle beslissingen uiteindelijk terechtkwamen op het bureau van iemand die commandeerde. Uiteindelijk, concludeert hij, kon het Politbureau of Stalin jammerlijk weinig beslissingen nemen - "*Stalin or the politburo could make pitifully few decisions. The politburo personally made and executed three types of decisions consistently in the 1930s - the investment budget, the distribution of foreign exchange, and grain collections. Other were made by subordinates. Even the most immediate subordinates, such as Gosplan,*" (dat was het ministerie van

¹²⁸ Colton, *Moscow*, p. 335. Een verslag van de krijgsgevangenen die dagelijks van en naar het werk paradeerden was opegetekend door Lev Kolodnii in de *Moskovskaja Pravda*, 3 dec. 1989.

economische zaken, verantwoordelijk voor de planning door de staat) "*made relatively few decisions (...). The vast majority of resource-allocation decisions were pushed down to lower levels*"¹²⁹ Als zoveel beslissingen aan lagere regionen moesten worden overgelaten, is het verbazingwekkend hoeveel tijd de top van de dictatuur besteedde aan architectuur, stedenplanning, theater, film en muziek. De bouw van een façade vereiste Stalins signatuur. Verbazingwekkend is ook, hoe weinig aandacht werd besteed aan het patroon dat aan de economie ten grondslag ligt, aan de economie als een omvattend systeem, en aan haar (werkelijke) resultaat, temeer daar in de Sovjet Unie het grootste experiment werd ondernomen dat op economisch gebied ooit had plaats gehad. In 1922 was de Nieuwe Economische Politiek het laatste stelsel aan maatregelen geweest waarmee werd gereageerd op het daadwerkelijke resultaat om ongewilde resultaten te corrigeren. Wel werd er veel nadruk gelegd op dwang: dwang om de nieuwe economie aan de gang te krijgen. De ondervraging van de resultaten van de nieuwe economie vervaagde door fantastische cijfers en metaforen, maar vooral ook door de schaal waarin strafarbeid werd toegepast. Ook handlangers van Stalin, als Kaganovič en Vorošolov, waren aanwezig bij discussies over gebouwen van grote representatieve waarde. Zij hadden hun deel in de toepassing van strafarbeid in de Goelag en in de ontwikkeling van de symbolen. Daarin stond de rode ster bovenaan en de rode ster was het teken van de militaire controle over de staat.

¹²⁹ P. R. Gregory, *Economy of Stalinism. Evidence from the Soviet Secret Archives*, 270.

III De vroege de late dictatuur onder Stalin

In hoofdstuk één zijn er naar aanleiding van economische interpretaties van de Stalinistische dictatuur, vier elementen benadrukt die hun rol spreelden in de wijze waarop Alec Nove en Paul Gregory tot hun karakterisering kwamen van de stalinistische dictatuur. Het zijn de volgende vier: 1. de redenering van oorzaak en gevolg, 2. de noodzakelijkheid, 3. het communistisch gehalte van de Stalinistische dictatuur, en 4. de continuïteit.

In hoofdstuk IV zal op al deze vier elementen expliciet worden ingegaan, naar aanleiding van het onderzoek naar de bouwprojecten. Hier, in hoofdstuk III, wordt het architectonisch onderzoek eerst in een breder verband gezet.

In de late jaren van Stalins bewind en de daaropvolgende decennia ontstond er in het westen een brede schare ingewijde kenners van het Oostblok. Oude vakbladen als *Europe Asia Studies* laten nog steeds de grote zorg zien waarmee zij probeerden de tekens uit het Kremlin te interpreteren. Zo onstonden er prognoses over de landbouw in de Sovjet Unie en probeerde men het raadsel Lisenko te verklaren. Er ontstonden allerlei noties, als die van de ideocratie: de Sovjet Unie was een ideocratie, schreef Alexander Bok: met de dood van Stalin was het centrale idee van deze ideocratie gestorven. Echter zonder iets om haar te vervangen, was de ideocratie blijven bestaan.¹³⁰

Het lijkt of de interpretaties in het westen tijdens het communistisch bewind ondanks het gebrek aan vrije verscaffing van informatie soms tot grote rijkdom kwam. Het idee van het begrip ideocratie is goed. Tijdens Stalins bewind werd ook de technologie een metafoor. De technologische projecten op grote schaal, als de grote waterwerken, waar dammen en elektriciteitscentrales deel van uitmaakten, waren prestigeprojecten: hun functie lag ten dele in wat zij uitdroegen. Zij waren het teken van het kunnen van de communistische maatschappij. De technologie speelde een centrale rol in de verbeelding van het communisme en de dictatuur. Omgekeerd kreeg de verbeelding van de dictatuur een grote rol in het uiterlijk van sommige van de grote technologische projecten, zoals blijkt uit het Volga-Don kanaal. Het Volga-Don kanaal was deel van een systeem van waterwerken dat vanaf de jaren dertig werd verwezenlijkt. Deze waterwerken zouden de grote rivieren ten westen van de Oeral met elkaar verbinden en daarmee indirect de Witte Zee met de Baltische, Zwarte en Kaspische Zee. Zij vormden bovendien één programma met dat van de landbouw, door de

¹³⁰ Alexander Bek, *Новое назначение* (*Novoe naznachenie*; Nieuwe benoemingen, Frankfurt a. M., 1972).

mogelijkheden voor irrigatie, en met dat van de industrie, door de mogelijkheden voor transport en opwekking van energie. Het Volga-Don kanaal zou van de waterwerken het sluitstuk vormen. De aanleg was begonnen voor de oorlog van 1941-1945, werd weer opgestart in 1947 en voltooid in 1952. Sommige aspecten maakten het tot een enorme onderneming. Beroemd is het feit dat, hoewel de spiegel van de Don omhoog was gebracht met 26 meter, het water in het kanaal nog eens 44 meter opwaarts moest worden geleid, en daarna weer 88 meter omlaag tot de Volga, met behulp van sluizen. De sluizen lagen verspreid over de lengte van het kanaal - ongeveer 100 kilometer - en waren gebouwd in één stijl. Het was een monument verspreid door het landschap, versierd met beeldhouwwerken die de helden van de Tweede Wereldoorlog verbeelden, en met het standbeeld van Stalin op een sokkel met een hoogte van ongeveer 80 meter.¹³¹ In de Sovjet literatuur wordt de heroïek, gelegen in de geweldige inspanningen die voor dit kanaal zijn verricht, vermengd met die van de mythische en historische Alexander de Grote, die van dergelijke ondernemingen had gedroomd: Alexander had al gezegd de Zwarte- met de Kaspische Zee te willen verbinden. Het resulterende economische nut verbleekte enigszins tegenover de tonnen grond die moesten worden afgegraven en de grootte van de bedwongen bergen.¹³² Uiteindelijk representeerde het project 1: de technologische bedwinging van de natuur, 2: de inspanningen van het volk, de partij en de natie, onder leiderschap van J. V. Stalin, 3: ook representeerde het, door middel van de sculpturen, het heldendom in de overwinningen op het Nazisme door het Rode Leger en 4, eveneens door de sculpturen: de band met de geschiedenis van de Kozakken, die op deze wijze werden beloond voor hun rol in dezelfde oorlog, en uiteindelijk 5: de historische connectie met Alexander de Grote, als vervulling van zijn droom. Volgens enkele bronnen heeft het kanaal nooit geheel gefunctioneerd. De kades en andere faciliteiten werden nooit ten volle benut, en zijn nu in gebruik voor slechts 10 % van hun capaciteit.¹³³ Het is achteraf onmogelijk te concluderen hoeveel invloed de propagandistische waarde en technologische verbeelding hadden op de beslissingen over de bouw van het kanaal. Josephson's claim, in zijn verder goed gedocumenteerde boek *Industrialised Nature*, dat toenmalige ingenieurs waarschuwden voor de rampen die het totale technologische project

¹³¹ Zie afbeelding 36. Verschillende bronnen geven verschillende maten. Het nummer *Architectura SSSR*. 7 (1952), opent met een artikel over het kanaal met bijzonder veel getallen. Jammer genoeg wordt de hoogte van het beeld niet vermeld.

¹³² P. R. Josephson, *Industrialised Nature. brute Force Technology and the Transformation of the Natural World* (Washington, 2002), 22 and 25. A. Ikonnikov, *Russian Architecture of the Soviet Period*, 255-257.

¹³³ zie ook: P. Sweeney and D. Nowek, 'Volga-Don Waterways, an untapped resource', een rapport geschreven in 1998, <http://permanent.access.gpo.gov/lps3997/9802volg.htm> (2007). Onlangs werd het voorstel gedaan een tweede kanaal te openen, naast het oorspronkelijke, maar te nauwe Volga-Donkanaal.

zou veroorzaken, wordt niet voldoende onderbouwd om te controleren.¹³⁴ Wel staat de daling van de Kaspische Zee er mee in verband - een daling die pas in de jaren '80 van de 20e eeuw werd gekeerd; berucht werd met name de verdroging van de Kara-Bogaz Gol, een baai omsloten door Turkmenistan, met een oppervlak van 18000 km² en een enorm zoutgehalte. Het zout, dat door de verdroging vrijkwam, verwaaide en vernietigde in Turkmenistan enorme landbouwarealen - arealen die eigenlijk door de kanalen hadden moeten worden bevoeid.¹³⁵

Ook de betekenis van zowel arbeid als industrie veranderden na 1928 in metaforen. Die verandering viel samen met het eerste vijfjarenplan. Dat plan was eerst gebaseerd op de versnelling van de technologische ontwikkeling, industrialisering en de collectivisatie van de landbouw binnen denkbare proporties. Deze doeleindes werden meermaals naar boven bijgesteld, tot zij fantastische proporties hadden gekregen.¹³⁶ Toen in 1932 werd verklaard dat deze fantastische proporties al na vier jaar waren bereikt, was ook het vijfjarenplan een metafoor. De verschuivende symboliek in de ideologie, het onderwijs, in de architectuur en de film, beïnvloedden het gezicht van zowel de levens van de burgers als de staat.

Nadat in de oorlogsjaren de nieuwe rangen van maarschalk werd geïntroduceerd, werd er een nog hogere rang gevonden, die van Generalissimus, in 1945, gereserveerd voor Stalin alleen: Generalissimus van de Sovjet Unie.¹³⁷ Inderdaad impliceert het woord met zijn Italiaanse oorsprong de onderschikking aan alleen de heerser, maar er was in 1945 niemand die deze heerser kon zijn dan alleen Stalin zelf: Stalin die alleen verantwoording schuldig is aan Stalin. Hij was in die tijd niet langer *de facto* leider van de partij, maar ook officieel: in 1941 was hij Voorzitter van de Opperste Sovjet geworden, terwijl hij zijn positie als Secretaris Generaal van de Partij had behouden; dat vormde ook zonder de positie van Generalissimus al een constitutionele bijzonderheid. Opvallend hoe weinig nadruk dit bij schrijvers krijgt; meermaals meldden zij hoe nietszeggend de functie van Secretaris Generaal leek naast Stalins eigenlijke macht,¹³⁸ dat gold voor de dertiger jaren, maar niet voor de periode die zou volgen. De Stalinistische periode zou vanaf 1941 echter nog 12 jaar beslaan.

In 1946 werd de naam Raad (of *Sovjet*) van Volkscommissarissen - de eigenlijke regering - veranderd in Raad van Ministers.¹³⁹ De commissaris was de afgevaardigde geweest

¹³⁴ P. R. Josephson, *Industrialised Nature*, on the Soviet canal systems: hoofdstuk één, vooral 27-44.

¹³⁵ De verdroging van deze baai speelt een centrale rol in F. Westerman, *Ingenieurs van de ziel* (Amsterdam 2002).

¹³⁶ A. Dove, *An Economic History of the USSR*, 20.

¹³⁷ Генералиссимус Советского Союза: *generalissimus of the Sovjet Union*.

¹³⁸ Dat geldt voor onder meer Overys, *Dictators. Hitler's Germany, Stalin's Russia*, en Services *Stalin. A Biography*. Specifiek daarbij is dat zij daarmee de nadruk leggen op de periode dat Stalin zijn macht consolideerde, van ongeveer 1928 tot 1935.

¹³⁹ Although Soviet (Council) of Workers - Soviet in short - remained part of the name of the Union.

van de arbeiders en het volk en had daarmee de eigenlijke legitimering van de regering van de Sovjet staat gevormd. De referentie aan de afvaardiging in naam van arbeiders, boeren en soldaten had de kern van de eigenlijke vestiging van de staat gevormd na de Oktober-revolutie in 1917, en na de overname van het provisorisch bestuur door de Bosjewieken in 1918. De nieuwe constitutie van 1946 beëindigde de erfenis van Trotskij en het idee van de dictatuur van het proletariaat in hun bond met de boeren. Het is vreemd dat hier in de interpretatie van Stalins motieven zo aan voorbij wordt gegaan, want dit is het einde van de communistische ideologie zoals die vanaf 1917 of 1918 had bestaan; de collectivisaties en centralistische planning die het beleid van Stalin zo zouden kenmerken, stammen van later datum.

Er kunnen meer voorbeelden worden gegeven van een veranderende symboliek waarvan moet worden betwijfeld of deze nog wel voortkwam uit communistische intenties. Eén is de held van de Stachanov-beweging die het triumviraat arbeiders, boeren en soldaten gedeeltelijk zou vervangen. De Stachanov-beweging was een belangrijk thema in het USSR-paviljoen van de wereldtentoonstelling in Parijs 1937 en werd daar gepresenteerd in Aleksandr Deinekas schilderij *Stachanovtsy*.¹⁴⁰ Stachanov werd in 1935 als arbeider bejubeld, omdat hij op één dag uitzonderlijk veel meer werk verzette dan de gebruikelijke norm, waarmee hij aan andere arbeiders ten voorbeeld werd gesteld. Hiermee stond de industrialisering niet langer in het teken van de werkende klasse, maar kwam omgekeerd de werkende klasse in het teken te staan van uitzonderlijke prestaties. Dat terwijl het oorspronkelijk om haar emancipatie was gegaan. Parallel hieraan verdween de werkelijke, alledaagse werker uit de propaganda. In de voorafgaande jaren, vanaf 1932, waren realistische reportages over werk in de Sovjet Unie onmogelijk gemaakt, de werker mocht alleen nog geïdealiseerd worden weergegeven. Het waren de jaren waarin een iconografie zou worden voorgeschreven: de zelfbewuste blik of glimlach en het standpunt waarin zij moesten worden gefotografeerd - net iets schuin van onder - zodat daarmee aan die idealisering kon worden voldaan.¹⁴¹ De verdwijning van de realistische reportage en de komst van de Stachanov-beweging liepen bovendien parallel aan de intensivering van dwang- of strafarbeid.¹⁴² De economie werd ten dele afhankelijk gemaakt van de uitbreiding van de gedwongen strafarbeid in een mate, die onmogelijk in overeenstemming kan met socialisme of communisme kan

¹⁴⁰ *Стахановское движение*. Zie: J. Harten, H. W. Schmidt, M. L. Syring (red.), *Die axt hat geblüht*, 414.

¹⁴¹ H. Gaßner, 'Heartfields Moskouer Lehrzeit 1931-1932', 300-335.

¹⁴² Recente conclusies staan in: F. d'Almeida and C. Ingrao, 'Les "operations de masse" de la "Grande Terreur" en URSS', 7-34.

worden gebracht.¹⁴³ Ook verdween de kapitalist uit de propaganda als de centrale vijand. Een poster uit 1933 toont nog aan de linkerzijde arbeiders die een H-balk dragen. Zij gaan gebukt onder hun last, die wordt verzwaard door de dikke kapitalist met hoge hoed die bovenop de balk staat. De arbeiders die aan de rechterkant staan dragen eenzelfde balk, maar houden hun rug gestrekt: zij immers zijn communisten en geen kapitalist die hun last verzwaard.¹⁴⁴ De onderschrift luidt *догнать и перегнать, inhalen en voorop gaan*, en refereert direct aan het verslaan van het kapitalisme.¹⁴⁵ Het beeld van de westerse kapitalist bleef weliswaar voortbestaan, maar verloor de vooraanstaande positie in het vijandbeeld. Tenslotte werd in 1932 geproclameerd dat de belofte van de communistische maatschappij in 1932 was vervuld. Vanaf 1928 werd het vijandbeeld verlegd naar de beruchte koelakken, en naar de saboteur, terrorist en agent-provocateur. Koelak betekent letterlijk vertaald vuist en staat figuurlijk voor de gevulde vuist van de woekeraar. Het woord koelak suggereerde dat de boer die koeien bezit zijn rijkdom had verworven door woekerwinsten op andere boeren. Op die manier werd de economische verdienste ontkend van de boeren die, sedert de afschaffing van de slavernij, in 1861, economisch succes hadden gekend en werd de weg vrijgegeven hen als verdorvenen te behandelen. De boerenstand werd vernietigd onder het begrip de-koelakisatie - *раскулачивание* of *raskulačivanije*. In de showprocessen vanaf 1936 zouden sabotage en terrorisme het belangrijkste bestanddeel worden van de beschuldigingen.¹⁴⁶ Het is waar dat in deze processen werd beweerd dat het terrorisme werd bedreven om opnieuw het kapitalisme te vestigen, en het is als zodanig dat het kapitalisme zijn rol behield, maar de *Zinovievisten* en andere fictieve groepen waren van deze processen het doelwit. Bovendien maakte het beeld van de terrorist en saboteur hem tot een binnenlandse vijand: de vijand van binnenuit. Een vijand van binnenuit legitimeert controle en dwang binnen de staat zelf. Hoewel het hoogtepunt van de grote zuiveringen voor de oorlog lag, werd deze ook na de oorlog

¹⁴³ Oleg Khlevnyuk toont aan dat de Goelag-arbeid niet efficiënt was: O. Khlevnyuk, 'The economy of the Gulag', in: P. R. Gregory (red.), *Behind the Facade of Stalin's command economy*, Palo Alto, Calif. USA, 2001, 111-130.

¹⁴⁴ AChR - de Kunstenaars Associatie van de Revolutie, *Догнать и перегнать, inhalen en vooropgaan, 1933* - de vertaling is niet zuiver; zowel het eerste als tweede woord zullen naar het Nederlands worden vertaald met inhalen, maar het eerste woord slaat meer op het inlopen op de achterstand, en het tweede op overnemen van de positie op kop - en dat is hier de positie van de kapitalistische staten.

¹⁴⁵ Gereproduceerd in: J. Harten, H. W. Schmidt, M. L. Syring (red.), *"Die Axt hat Geblüht..."*, 412. Het onderschrift is onjuist, maar wordt correct weergegeven op 479 onder cat. nr. 5.53. Collectie Kunstgewerbemuseum Zürich.

¹⁴⁶ De beschuldiging van terrorisme was in 1925 al gebruikt door Stalin tegen Kamenev en Zinoviev, see: D. Volkogonov, *Stalin. Triumph and Tragedy* (Londen 1992), 135. Kamenev en Zinoviev zouden ook de verdachten zijn van het eerste showproces 1936, onder beschuldiging van terrorisme. Deze processen waren in 1936 al beschreven door Leon Sedov, org.: *Le Livre Rouge sur les proces de Moscou (The Red Book on the Moscow Trials*, Parijs 1936), <http://www.marxists.org/history/etol/writers/sedov/works/red/index.htm>, zie hoofdstuk 'Two Trials (Jan 1935 – August 1936)'.

voortgezet. Het bekendst is de veroordeling van Nikolai Voznesenski, die in 1949 uit al zijn posten werd ontzet en gefusilleerd als verrader in 1950.¹⁴⁷

Stalins weg naar de macht bestond uit meerdere facetten. Eerst was er enerzijds de competitie geweest met rivalen als Trotskij, Kamenev en Zinovev, de agent-provocateurs en terroristen die één voor één verdwenen. Zo bleef Stalin over als enige opvolger van Lenin. Tegelijkertijd was er de versterking van Stalins dictatuur dankzij bentgenoten als Kaganovič en Beria, die hoge posities verwierven zodat hun beleid in alle extreme facetten kon worden doorgevoerd. Dat was de periode geweest van de consolidatie van de Stalinistische dictatuur. Daarna kreeg de vergaring van macht een andere vorm: resten van vrijheid, rechten en inspraak voor afgevaardigden werden uitgeschakeld en steeds meer van de allerhoogste functies balden zich samen in één persoon. Dat was de periode van cumulatie, waarin macht op macht werd gestapeld.

Veel veranderingen in noties, symbolen en ideologische begrippen volgden een nationalistische lijn, inclusief de terugkeer van het belang van woorden als moederland (*родина: rodina*) en vaderland (*отечество; otečestvo*). Dit blijkt uit de naam die in de Sovjet Unie aan de strijd tegen Nazi-Duitsland werd gegeven: deze oorlog is niet naar het fascisme genoemd, wat in de communistische theorie toch een belangrijke plaats had ingenomen als de laatste staat van het kapitalisme. Ook niet naar de vijand die moest worden verslagen - en anti-Nazi propaganda had gedurende enkele jaren in de ideologie van het communisme een centrale rol gespeeld - maar de Grote Vaderlandse Oorlog.¹⁴⁸ De Engelse taal wijst nog op een alternatief. In het Engels wordt het Russische begrip vertaald met *The Great Patriotic War*, maar het bijvoeglijk naamwoord patriottisch ligt dicht bij progressieve noties als de burger en de natie, zoals deze werden begrepen in de Amerikaanse, Nederlandse en Franse revoluties in de tweede helft van de achttiende eeuw. Vaderlands, het eigenlijke Russische begrip, ligt daarentegen dicht bij de conservatieve ideeën over de burger en zijn vaderland uit het Duitsland onder Rijkskanselier Bismarck en het bestuur van Keizer Willem II in de late twintigste en vroege negentiende eeuw. Het is juist het terug-naar-de-geboortegrond begrip, en niet het begrip van de burger dat hoort bij het Nederlandse en Franse begrip van de natie, dat een plaats kreeg in de omschrijving van de oorlog.

Al de veranderingen in taal en symbolen in de Stalinistische dictatuur volgden geheel de lijn tot de terugkeer naar een nationalisme volgens een conservatieve, zomet reactionaire snit, en tot de intensivering van repressie. Slechts enkele elementen lijken wel met het

¹⁴⁷ 'Вознесенский Николай Алексеевич', http://www.hronos.km.ru/biograf/voznesen_n.html, 2000.

¹⁴⁸ *Великая Отечественная Война; Velikaja Otečestvennaja Vojna.*

communisme in verband gebracht te moeten worden, zoals de de-kulakkisatie, die ten slotte ten dienste stond aan de collectivisering.¹⁴⁹ Er kan een lijst worden samengesteld met dergelijke noties en symbolen, hun verschuivingen in de tijd en hun duidingen. Deze veranderingen gingen samen op met de veranderingen in de kunst en de architectuur. In de jaren dertig was de stijl van het Socialistisch Realisme al ontstaan, maar de inhoud zou nog sterk veranderen. In de vooroorlogse schilderijen had de stijl van de barok gediend als teken van decadentie. Barokke details in stoelen en andere voorwerpen verwezen naar de decadentie van het voormalig tsaristische regime of de regering van Kerensky. Na de oorlog werd Stalin in een schilderij van Michail Chmelko echter geplaatst in een zaal, zo overweldigend versierd met luchters, dat deze de barok uit de vroegere schilderijen ineen liet schrompelen. Het publiek dat hier voor Stalin applaudisseerde, leek op een adel waar de voor-revolutionaire bourgeois nog maar schimmig bij afstak.¹⁵⁰ Weliswaar was Lenin in een dergelijk schilderij nog aanwezig als standbeeld, op de achtergrond, maar iedere andere herinnering aan communisme was verdwenen.

Zodra de dictatuur zich met mensen als Kaganovich en Molotov, Ežov en Vorošilov had gevestigd, kreeg het momentum. Er begon een nieuwe politiek met een nieuwe samenhangende groep symbolen, metaforen en ideologie; een groep die zich, anders dan vaak wordt aangenomen, bleef ontwikkelen tot na de tweede wereldoorlog. Voor deze nieuwe bestuurders, op het schilderij van Chmelko, behangen met medailles, toostend op het de overwinning van vaderland op Duitsland, geleid door Stalin, scheen het communisme te zijn vergeten.

¹⁴⁹ Dat de-kulakkisatie en collectivisering desondanks niet op deze manier uit het bolsjewisme voortkomen zoals dat de eerste jaren van het communisme kenmerkte, is betoogd in hoofdstuk 1; zie met name 16-17. Er wordt op teruggekomen: 72-73.

¹⁵⁰ M. Chmelko, Aan het grote Russische volk, 1947, uit: M. Cullern Bown, *Art under Stalin*, p. 200-201.

IV Conclusie

Het eminente belang van de toepassing van de vijfpuntige ster als decoratie op gebouwen is kenmerkend voor de latere Stalinistische dictatuur vanaf 1937. De opkomst van de ster voltrok zich gelijktijdig met het afnemend belang van de hamer en sikkel. In de architectuurtijdschriften en jaarboeken die na de Tweede Wereldoorlog verschenen, leken de foto's en bijschriften tegenover de functies van de gebouwen soms een onverschilligheid uit te stralen. De onverschilligheid leek nog groter tegenover de toegevoegde symbolen en heraldische versieringen - die versieringen betreffen bijvoorbeeld korenschoven, vlaggen en hoorns van overvloed. Een foto met een grote doorgang, statiger versierd dan een zaal in Versailles, met korenschoven boven een deur, heeft als bijschrift "fragment van de hoofdvestibule". Het lijkt soms of de versiering willekeurig over de gebouwen werd verspreid, alsof er wel een handboek was gebruikt dat de juiste heraldiek toonde, maar zonder de bijbehorende toepassingen te benoemen. Dat geldt echter niet voor de plaats van de vijfpuntige ster, in zoverre dat de ster in elk groot bouwwerk de meest dominante positie verkreeg. De toepassing van de ster was alleen in zoverre willekeurig, dat deze in elk type gebouw kon worden toegepast - ministerie, hotel of gebouw met appartementen. Het belang van de ster - teken voor de militaire macht - moet worden begrepen in samenhang met toenemende identificatie van de dictatuur met een militair regime en de overwinning op Nazi-Duitsland. Dat blijkt onder meer uit de betekenis van de ster in de Orde van de Overwinning en de toepassing daarvan in de tekeningen van de grote hal van het Paleis van de Sovjets vanaf 1943-1945.

In de voorafgaande hoofdstukken is aangestipt dat de neutraliteit uit de naoorlogse teksten over de versieringen van de gebouwen in scherp contrast staat met de opsommingen van de hoeveelheden en waarde van de gebruikte materialen. Ook wordt elk groot project in de teksten voorgesteld als iets dat voorkomt uit Stalin; Stalin is altijd de initiator; de successen van de architectuur werden mogelijk dankzij Stalins besluiten en Stalins werken. Het communisme is in deze teksten wel aanwezig, maar als deel van de begrippen waarin de teksten zijn opgesteld, niet meer als achterliggend systeem dat ook aan de maatschappij ten grondslag ligt en dat zo, indirect, heeft bijgedragen aan het bouwen. Ook is het communisme niet meer aanwezig als uiteindelijk doel. De grondslag en het doel van de werken liggen in Stalin.

Gelijktijdig met het ontstaan van dergelijke teksten, begon Stalin te verschijnen in beelden die vele malen groter waren dan de standbeelden van Lenin ooit waren geweest. Het

Paleis van de Sovjets had weliswaar het grootste standbeeld van Lenin moeten worden. Het is niet mogelijk te concluderen waarom het project van het Paleis nooit werd gerealiseerd. Aanvankelijk voldeed de techniek niet, spoedig leek de inval van de Nazi's een aannemelijke reden de bouw stop te zetten, uiteindelijk werd de bouwactiviteit ondermijnd door water. Zeker is dat er geen andere grote standbeelden van Lenin meer verrezen, terwijl er waarschijnlijk tientallen beelden van Stalin werden opgericht met een hoogte van meer dan dertig meter. In dezelfde jaren, vanaf 1937, werd er een nieuw type helden vereerd - Dolgorukij, Donskoj en Nevskij. Zij waren aanvankelijk, vanaf 1917 tot 1936 verguisd geweest als uitbuiters van het volk. Ook hun beeltenis verscheen in standbeelden, naast standbeelden met personificaties van het Vaderland en de Vrijheid. Hun verschijning viel samen met de afname van het belang van de positie van Lenin en de revolutie in de standbeelden vanaf 1937.

Dit proces heeft zich afgespeeld vanaf het einde aan de jaren dertig. In de tekst over architectuur wordt aandacht besteed aan het ontwikkelen van een architectonische stijl. Die stijl werd doorontwikkeld, maar de wortels van het monumentalisme, zoals de stijl hier wordt genoemd, liggen in de vroege jaren dertig. De zoektocht naar een stijl is daarom niet alleen kenmerkend voor de late periode van het Stalinisme. Het lijkt met name de toegevoegde symboliek die duidelijk maakt dat de architectuur vanaf de Tweede Wereldoorlog zich onderscheidt van de architectuur tot 1937.

Er is, kortom, in de toepassingen van symboliek een verandering aanwijsbaar die zich in 1937, voor de Tweede Wereldoorlog inzet en die, dankzij die oorlog, door de overwinning op Nazi-Duitsland, met meer elementen en versterkt kon worden doorgevoerd.¹⁵¹ Deze verandering heeft een duidelijke samenhang met de aard van de dictatuur. Door de gigantische investering die de grote representatieve architectonische projecten voor de dictatuur betekenden, en door de directe betrekking van de top van Stalin en de *nomenklatura* in de beslissingen over deze projecten, is de architectuur van deze dictatuur een belangrijk en specifiek kenmerk.

In de inleiding zijn vier elementen genoemd die kenmerkend zijn voor de wijze waarop Nove en Gregory tot hun conclusies komen betreffende de Stalinistische dictatuur. Van die vier elementen was de eerste de continuïteit: soms wordt de dictatuur expliciet opgevat als een

¹⁵¹ In het artikel van N. Hülbusch, 'Džugašvili der Zweite', worden deze data naar aanleiding van de filmindustrie geheel bevestigd: ook daar vangt de nieuwe periode, met films waar Stalin door acteurs wordt vertolkt, aan in 1937, om na de oorlog, na de overwinning op Nazi-Duitsland, een hoge vlucht te nemen.

continue periode, vaak wordt de continuïteit minder expliciet genoemd, maar is zij impliciet aanwezig als aanname. Er vond echter een voortdurende verandering plaats in de symboliek, tekens en ideologie, die aanving vanaf het moment dat Stalin en trawanten als Kaganovič, Molotov en Vorošilov hun macht voldoende hadden geconsolideerd. De betekenis van deze veranderingen sloten aan bij de veranderingen in de aard van de dictatuur. De cumulatie van macht, de afschaffing van de raden en het volkscommissariaat, het afnemende belang van het kapitalisme als kwade tegenhanger van het communisme, het verlies van de rechtpositie van de arbeider, de nadruk van de dictatuur op haar militaire macht, de dictatuur als overwinnaar van de Grote Vaderlandse Oorlog, het belang van volk en vaderland in de propaganda, de hernieuwde verering van middeleeuwse, feodale veroveraars - er is een hele rij van dit soort noties te geven. Deze nieuwe kenmerken, die ontstonden vanaf 1937, staken scherp af tegen de vroege Bolsjevistische ideologie. Veel van deze kenmerken werden benadrukt in de grote representatieve projecten uit de Sovjet-architectuur.

Zowel Nove als Gregory menen dat er sprake is van een continuïteit op economisch gebied vanaf de instelling van de commando-economie, vanaf ongeveer 1928. Deze continuïteit niet geldend worden geacht voor de Stalinistische dictatuur in het algemeen. Als er sprake is geweest van een algemene continuïteit in de Stalinistische dictatuur, moet deze heel laat zijn begonnen. De aard van de dictatuur bleef belangrijke veranderingen doormaken tot 1945. Opvallend is dat het Stalinisme niet in de eerste plaats met de periode na de Tweede Wereldoorlog wordt geassocieerd. Bij Stalin denken weinigen eerst plaats aan de tijd van de Koude Oorlog en de oorlog in Korea van 1950-1953; het Stalinisme wordt geassocieerd met de de-kulakkisering en de grote zuivering. Deze vonden plaats van 1928 tot en met 1937, onder een dictatuur die nog aanzienlijk zou veranderen.

Als tweede element in het werk van Nove en Gregory is er het communistische motief, dat ten grondslag zou liggen aan de beslissingen die onder de dictatuur werden genomen. Het communisme bleef als notie wel aanwezig in de propaganda - de legitimerende taal uit de teksten, maar verloor in veel teksten zijn positie als eerste drijfveer en doel; die werden, zoals opgemerkt, overgenomen door Stalin. De elementen die hier aan de orde kwamen en vanaf 1937 ontstonden, zijn veelal niet in overeenstemming met enig communistisch ideaal. De ontwikkeling in de symboliek lijkt erop te wijzen dat het communisme als grond voor de late dictatuur, vanaf 1937, in twijfel gebracht kan worden. De kleine opsomming die zojuist werd gegeven om het contrast aan te geven met de vroege Bolsjevistische ideologie, kan hier worden herhaald. Voor al deze elementen geldt: de kloof tussen de dictatuur en het communisme werd steeds groter.

Het derde element in het werk van Nove en Gregory dat in de inleiding is genoemd, is de oorzaak- en gevolgedenering. Het vierde element van noodzakelijkheid hing daarmee samen. Aan de grote architectonische projecten lagen duidelijk geen economische motieven ten grondslag. De inbreuk die deze projecten maakten op de bestedingen die de dictatuur zich kon veroorloven, ging in tegen het belang van de investeringen voor de industrialisering. De stenen monumenten zijn geen antwoord op de vraag naar industrialisatie. Het intensieve gebruik van dwangarbeid, geleverd door krijgsgevangenen, die met duizenden werden ingezet om de stenen te hakken, kan ook niet bevestigen dat de industrialisering zwaar woog. Deze dwangarbeid staat lijnrecht tegenover het belang van de arbeid en de arbeider in een communistische maatschappij.

De architectuur was het sluitstuk van de macht. Dat zou daarom desondanks kunnen impliceren dat de oorzaak- en gevolgedenering van Nove en Gregory zich zou hebben voltrokken. Die redenering gaat er immers vanuit dat de economische vereisten van het Bolsjevistisch regime aan het begin staan van de oorzaak- en gevolgketen, en dat deze uitmondt in de Stalinistische dictatuur. Daarbij voeren Nove en Gregory de notie van noodzakelijkheid op; het is de noodzakelijkheid die van de ene keten naar de andere voert. Als de economische vereisten noodzakelijkerwijs tot de Stalinistische dictatuur leiden, dan volgt de architectuur logisch op die dictatuur; de architectuur is immers de uitdrukking van die dictatuur.

Hier is in hoofdstuk 1.2 is gepoogd aan te geven waarom de oorzaak-gevolg redenering kan worden ontkracht: de Bolsjevisten moesten, toen zij aan de macht kwamen, hun principes nog vaststellen. Bij deze principes hoorden, volgens Gregory, onder meer als eerste 1: de staat als eigenaar van het land en de economische productie. Daar voegde Gregory nog de vierde aan toe 4: de collectivisatie van de landbouw. De collectivisatie werd pas een principe onder de Stalinistische dictatuur: de collectivisatie begon toen Stalin voldoende macht had verzameld.¹⁵² Daar moet nog kort bij worden stilgestaan. In 1927 verlaagden Stalin en Bucharin de graanprijzen. De boeren wilden voor die prijs niet leveren, zodat de graanleveringen dramatisch terugliepen. Dit probleem was duidelijk ontstaan door Stalins beleid. Op het vijftiende congres van de Communistische Partij, gehouden in december van datzelfde jaar, werd aangekondigd dat de collectivisatie moest worden

¹⁵² Stalin autoriseerde zijn collectivisatie met een tekst van Lenin die coöperatie van boeren bepleit. Maar de nadruk op coöperatie impliceert geen gedwongen collectivisatie naar het model van Stalin. (landbouwcoöperaties ontstonden ook in Nederland en Italië.) Uit het eerste hoofdstuk bleek bovendien dat het beleid van Lenin ten aanzien van landbezit, coöperaties en landbouw niet eenduidig was ingezet. J. V. Stalin, *Works*, vol. 11, pp. 10-11 op: <http://www.marx2mao.com/PDFs/StWorks11.pdf>.

gestimuleerd.¹⁵³ Zonder de partij hiervan op de hoogte te brengen, reisde Stalin met enkele handlangers in januari 1928 het land in. In Novosibirsk beval hij de onmiddellijke arrestatie van koelakken, legde hij graaninzamelingen op en werden er teams opgericht om deze graanleveringen af te dwingen. Deze acties waren door de partij of het parlement niet gesanctioneerd. Stalin werd daarop fel aangevallen, met name door Bucharin, hoewel Stalin de discussies uiteindelijk zou winnen.¹⁵⁴ Na Stalins terugkeer in februari 1928 begon het eerste Vijfjarenplan vorm te krijgen. Het beleid van collectivisatie en de-kulakkisering dat daarna zou worden gevolgd was niet onbetwist.¹⁵⁵ Het was niet voor niets dat Stalin de gedwongen graaninzameling en de de-kulakkisering met een banditistische greep had ingezet. Dat de collectivisatie pas op de agenda stond in december 1927, betekent dat de collectivisering als beleid werd aangenomen nadat de graanleveranties door het prijzenbeleid waren gefrustreerd.¹⁵⁶ De gebeurtenissen die zich in korte tijd ontrolden dragen het karakter van *ad hoc* beslissingen.

De collectivisatie, zoals we die kennen, werd ingezet in 1927 door de Stalinistische dictatuur en niet door het Leninisme. Zeker de wijze waarop de collectivisatie en de-kulakkisering werden uitgevoerd waren een product dat specifiek aan Stalin moet worden toegeschreven. De wijze waarop deze werden ingezet, betekenden bovendien een greep naar macht binnen de partij: het betekende dat Stalin afrekende met het idee dat de uitvoering van beleid moest worden bekrachtigd door de partij en het parlement. Deze greep naar macht voltooide de weg naar de Stalinistische dictatuur; daarom staat de graanproblematiek in vragen omtrent de vestiging van de Stalinistische dictatuur centraal. Stalin had eerder met Bucharin eerst voor de gematigde Nieuwe Economische Politiek gekozen. Daarbij werd Trotskij, tegenstander van de Nieuwe Economische Politiek, als linkervleugel uit de partij gestoten. Die verstoting werd aangekondigd in het 15^e congres van de partij.¹⁵⁷ Er volgden feiten die onbegrijpelijk blijven, zolang men uitgaat van de consistentie in de economische motieven achter Stalins handelen. In datzelfde congres kondigde Stalin ook het belang van de collectivisaties aan, waarmee hij juist de politiek omarmde die de politiek van Trotskij was geweest. Bucharin, die de Nieuwe Economische Politiek had verdedigd en met wie Stalin samen de oppositie tegen Trotskij had gevoerd, zou hij als rechtervleugel uit de partij stoten.

¹⁵³ J. V. Stalin, *Works*, vol. 10, pp. 310-321 op: <http://www.marx2mao.com/PDFs/StWorks10.pdf>

¹⁵⁴ R. Service, *Stalin*, p. 255. Service baseert zich hiervoor op Nove's *An Economic History of the USSR* uit 1969

¹⁵⁵ Service, *Stalin*, p. 258-260.

¹⁵⁶ Service schetst Stalins beleid als een plotseling gebeuren, dat begrijpelijk moet worden gemaakt en verwijst voor het samenhangende aspect van de maatregelen naar J. V. Stalin, *Sočinenije (Werken)*, vol 11, Moskou, 1952-1954, pp. 1-9. De Engelse vertaling: *Works*, <http://www.marx2mao.com/PDFs/StWorks11.pdf>. Zie aldaar 'Grain Procurements and the Prospects for the Development of Agriculture', pp. 1 en 8-10.

¹⁵⁷ J. V. Stalin, *Works*, vol 11, p. 347 e.v., op <http://www.marx2mao.com/PDFs/StWorks11.pdf>.

Deze feiten zijn echter wel te begrijpen wanneer de motieven van Stalin worden gezocht in de concentratie van macht in zijn eigen persoon. Macht is in Stalins handelen onafgebroken aanwezig geweest, in de reis naar West-Siberië net zozeer als in zijn strijd met Trotskij. De vernieuwingen in de architectonische uitingen, die hier werden besproken, wijzen ook op de macht. Het programma achter het Paleis van de Sovjets was in de tekeningen al af te lezen: de onderschikking van burgers aan demonstraties die in massa's een boulevard afmarcheren, in de richting van het Paleis waarvan het autoritair karakter wordt versterkt door de trappen die over de breedte van de hele gevel lopen, waar de demonstranten worden binnengeleid in een hal die is gedecoreerd met tekens die staan voor de overwinning in de Grote Vaderlandse Oorlog. Het Paleis moest door zijn grootte de Amerikaanse wolkenkrabbers overtreffen, bekroond door het gigantische beeld van de energieke stichter en erflater van de Sovjetmacht. Dit gebouw markeerde een stadium in de cumulatie van macht, waarin Lenin nog als erflater functioneerde. Dat stadium zou worden gepasseerd met de gigantische sculpturen Stalin. De ontwikkelingen van de symboliek achter de Stalinistische dictatuur kwam pas na 1945 vrijwel tot stilstand. Toen was de cumulatie van macht in de figuur van Stalin voltooid. De dictatuur had in haar laatste stadium veel weg van de agrarische culturen van Babylon en het oude Egypte, waarin elk surplus werd aangewend voor de bouw van de piramides - de grote torens van Moskou.

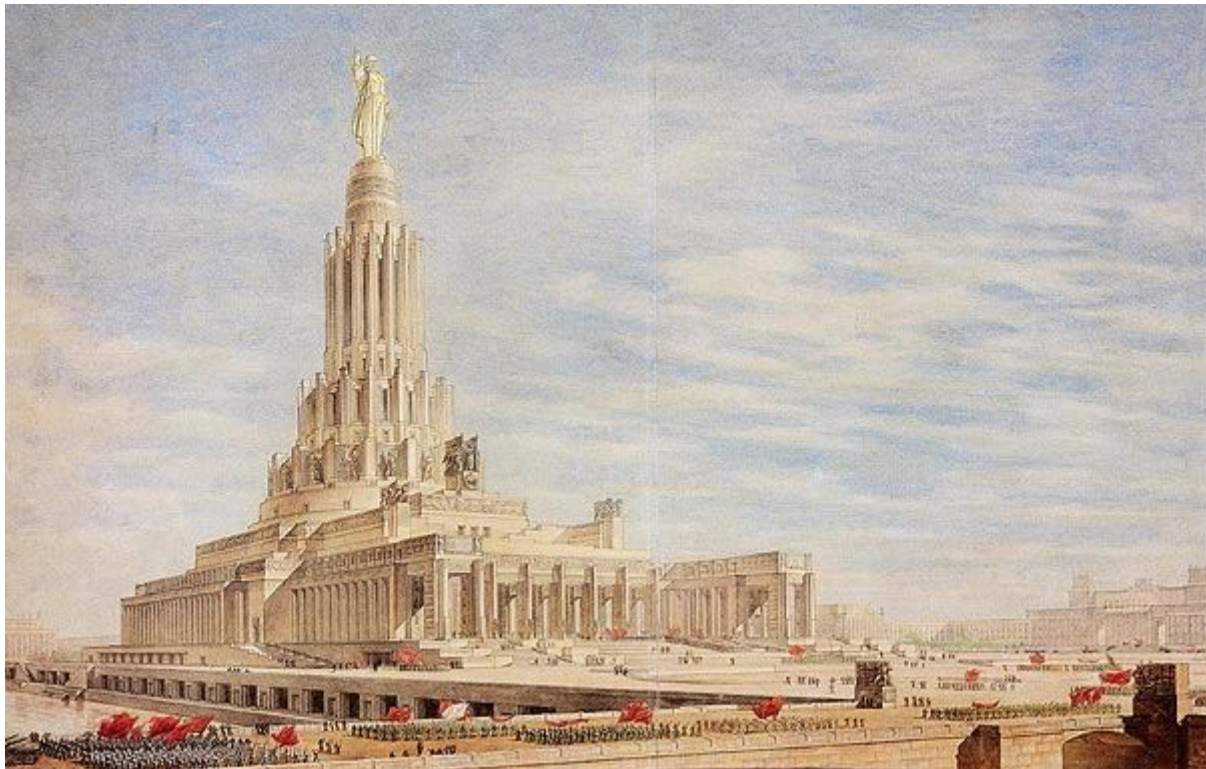

Generalissimus J. V. Stalin van F. Resjetnikov, 1948, uit de Tretjakov Gallerija. Bron: M. Cullerne Bown, *Art under Stalin*, p. 164. Deze pose van Stalin komt overeen met de rol die hij kreeg, gespeeld door acteurs, in verschillende films van na 1945, met één verschil: hier staat hij alleen terwijl hij, als militair strategisch genie, feilloos de plannen van de Duitsers analyseert. Zie: N. Hülbusch, 'Džugašvili der Zweite', pp. 228-229.

Linksboven: Stalin, portret voorafgaand aan de titelpagina in een serie boeken over architectuur uit 1934, nog in anti-burgerlijk pak. Rechts: de nieuwe Stalin, zoals gebruikelijk werd vanaf 1942-1945, in militair uniform, opnieuw voorafgaand aan de titelpagina. Onder: deze foto van het standbeeld aan het Volga-Donkanaal had dezelfde positie als de bovenstaande twee portretten en ging ook vooraf aan de titelpagina van een architectuurblad. De artikelen in de bladen zijn, net als in de boeken met

overzichten van architectuur, hiërarchisch geordend. Eerst komt de foto van Stalin, dan volgt de titelpagina, soms volgen dan de redes, gehouden tijdens een congres. Daarna komen eerst de kolossale standbeelden die worden gevolgd door de meest representatieve gebouwen, en zo door, tot het straatmeubilair. Bronnen: Otdel projektirovanija Masterispolkoma i Mossoveta p.k. i k.g., red.: *Raboty architekturno-prosktirovočnich masterskix za c 1934 god*, Moskou, 1934, en: *Architektura SSSR*, 7 en 11, 1952.

Eén van de alternatieve ontwerpen voor het Paleis van de Sovjets die ontstonden onder de leiding van Jofan.

Beelden uit een Sovjetfilm, ongeveer 1952. Het derde plaatje toont een karakteristieke dam, met op de achtergrond een toren zoals in Moskou werd gebouwd. Een stuwmeer is bij Moskou echter niet te vinden. Het vierde en vijfde plaatje tonen het Volga-Donkanaal, het zesde een jongetje in het park, met op de achtergrond een algemene Stalinistische stad. Bijzonder is het standbeeld dat, voor die tijd ongewoon, een jongetje verbeeld. Het is nog niet gelukt de oorspronkelijke bron te achterhalen. Wie iets over de eigenlijke film weet, laat het weten en mail: pavert@xs4all.nl.
http://images.google.nl/imgres?imgurl=http://englishrussia.com/images/cartoon_architecture/24.jpg&imgrefurl=http://englishrussia.com.

opmerking over translitteratie

De naam van de schrijver Чехов wordt in Latijnse lettertekens weergegeven als Tsjechov, Tschechow, Chekhov en Tchékhoff.¹⁵⁸ Tegenwoordig volgt men in Nederland vaak de Amerikaanse translitteratie. Dit heeft bij voorbeeld als nadeel dat de Cyrillische letter x, die wordt uitgesproken als een ch-klank (als in kachel), wordt weergegeven met kh. Er kleven meer nadelen aan, bijvoorbeeld dat de jo-klank wordt weergegeven met een e. De wetenschappelijke translitteratie die wordt gebruikt aan Nederlandse Universiteiten heet ISO/R9 en heeft alleen als nadeel dat dezelfde Cyrillische x wordt weergegeven met de Latijnse x. Lezers zullen denken dat die letter moet worden uitgesproken als ks. Gelukkig is er een redelijke variant waarin de Cyrillische x wordt weergegeven als ch.¹⁵⁹ Dat is de translitteratie die hier wordt gevolgd. Het schema hieronder geeft in vijf kolommen: 1. het Cyrillisch, 2. de vroegere weergave van de Cyrillische tekens in Nederland, 3. de Engelse translitteratie, 4. de translitteratie ISO/R9 die aan de meeste Europese universiteiten wordt gebruikt en 5. de uitspraak wanneer die van ISO/R9 afwijkt. Goede translitteraties zijn terug te vertalen: van elk (Latijns) letterteken moet duidelijk zijn van welk Cyrillisch teken het komt. Vandaar bijvoorbeeld dat de Cyrillische в steeds als een v wordt weergegeven, terwijl die, wanneer die aan het begin van een woord staat, wordt uitgesproken als een w (zie het voorbeeld van Volga, hieronder).

cyrillisch:	trans NL:	trans GB:	ISO/R9:	uitspraak:
Чехов	Tsjechov	Chekhov	Čechov	-
Хрущёв	Chroesjtsjov	Khrushchev	Chruščëv	ChroesJÓv (met een nadrukkelijke sj-klank; soms ook sjtsj)
там	tam	tam	tam	-
Волга	Wólga	Volga	Volga	Wólga

¹⁵⁸ Ontleend aan: M.G.M. Tieleman (red.), *Russisch voor Slavisten. Deel I. Grammatica* (Leiden, 2003), 25.

¹⁵⁹ J. Schaeken, *Transliteratie van het Cyrillische alfabet* (versie 2.2, Leiden, 2006), 2, op: <http://www.schaeken.nl/lu/onderwijs/extra/cyrtrans.pdf>.

bronnen

primaire literatuur

- *Ордена и медали СССР (Orden i Medali SSSR)*, <http://www.mondvor.narod.ru/index.htm> (2007)

Academie voor de architectuur van de USSR, *Sovetskaja architectura. Ježegodnik II*, (Jaarboek II; Moskou 1953).

Ed. S. Chrutshshev, *Memoirs of Nikita Khrushchev*. Vol. 3 (University Park PA, USA, 2004).

A. Gegello, 'Novyj uspech sovetskoj architektury. Vysotnoe zdanie na Smolenskoj Plošadi' ('Nieuw succes van de Sovjet Architectuur. Hoogbouw aan het Smolenskplein'), *Architektura SSSR*, nr. 11, (1952).

I. Katzen, *Die Moskauer Untergrundbahn*, (Berlijn, DDR, 1947)

V. I. Lenin, *Wat te doen? (Что делать?)* (1902),

<http://www.marxists.org/nederlands/lenin/1902/wattedoen/index.htm>; (vertaling herzien 2004).

V. I. Lenin, 'Eine der Kernfragen der Revolution', *Lenin Werke, Band 25* (Berlin, 1972) 378-386.

V. I. Lenin, 'Materials to the Article "How We Should Reorganise the Workers' and Peasants' Inspection"', <http://www.marxists.org/archive/lenin/works/1923/jan/13.htm>.

V. I. Lenin, 'Über das Geniessenschaftswesen', http://www.mlwerke.de/le/le33/le33_453.htm.

J. V. Stalin, *Works, deel 10*, <http://www.marx2mao.com/PDFs/StWorks10.pdf>.

J. V. Stalin, *Works, deel 11*, <http://www.marx2mao.com/PDFs/StWorks11.pdf>.

P. Sweeney and D. Nowek, 'Volga-Don Waterways, an untapped resource' (rapport geschreven in 1998), <http://permanent.access.gpo.gov/lps3997/9802volg.htm>

verschillende bronnen waren via websites gedeeltelijk toegankelijk. hiertoe behoren ondermeer:

- *Николай Васильевич Томский (Nikolaj Vasilevič Tomskij, Moskou, 1950).*

Отдел проектирования мастерисполкома и моссовета п.к. и к.г. (red.): *Работы архитектурно-проектировочных мастерских за с 1934 год* (Otdel projektirovanija Masterispolkoma i Mossoveta p.k. i k.g. (red.): *Raboty architekturno-prosktirovočnich masterskix za s 1934 god*, Moskou, 1934).

bladen:

Архитектура СССР (Architectura SSSR 1952), no. 7, 11, 12.

Строительство Москвы (Stroitelstvo Moskby; *bouwwerken van Moskou*, 1933) no. 5-6

Foto's van/uit:

Victoria Grytsayenko, <http://members.virtualtourist.com/m/fd683> (2008).

Jannes Linders, 2004, uit; C. Wagenaar, M. Dings, red., *Idealen in beton. Verkenningen in Midden- en Oost-Europa* (Rotterdam, 2004).

Maxim Moroz, www.maximmoroz.ru/content/view/21/29 (2007).

Л. Б. Успенский, Ленинград. Архитектурные ансамбли и памятники (L. V. Uspenskij e.a., Leningrad. Architekturiye Ansambly i Pamjatniki; Leningrad, 1977).

www.skitalets.ru/books/taskent3/ris03.jpg (2008).

M. P. Bazhan/Academie van wetenschappen van de S.S.R. Oekraïne (red., *Soviet Ukraine*, Kiev, geen datum; waarschijnlijk 1968).

secundaire literatuur

- Вознесенский Николай Алексеевич/Voznesenskij Nikolaj Aleksejevič,

http://www.hronos.km.ru/biograf/voznesen_n.html (2000).

- site van de metro in Moskou: <http://www.metro.ru/stations/sokolnicheskaya/kropotkinskaya/> en http://www.mosmetro.ru/pages/page_6.php?id_page=148.

F. d'Almeida, Chr. Ingrao, 'Les "opérants de masse" de la "Grande Terreur" en URSS (1937-1938)', *Bulletin de l'institut d'histoire de temps présent*, (Parijs, 2007).

Alexander Bek, *Новое назначение* (*Novoe naznachenie*/Nieuwe benoemingen, Frankfurt a. M., Duitsland, 1972).

L. S. Boersma, 'On Art Analysis and Art Education: The Theoretical Charts of Kazimir Malevich', in W.A.L. Beeren, J.M. Joosten, (red.): *Kazimir Malevich. 1878-1935*, (Amsterdam, geen jaar 1988 of 1989; cat.)

C. Borngräber, . 'Der Sovjetpalast im Zentrum von Moskou. Chronologie der sieben Entwurfsphasen bis zum Baubeginn am Ende der 30er Jahre.' in: J. Harten, H.-W. Schmidt, M. L. Syring, red.: *"Die Axt hat Geblüht..."* (Düsseldorf, 1987 cat.) 417-429.

M. Cullerne Bown, *Art under Stalin* (Oxford, USA, 1991).

- T. J. Colton, *Moscow. Governing the Socialist Metropolis* (Cambridge Mass., USA, 1995).
- P. R. Gregory, *The Political Economy of Stalinism*, (Cambridge G.B., 2004).
- R. A. French, 'Moscow, the Socials Metropolis', in: ed.: Gordon E. Cherry en Anthony Suthcliffe: *Metropolis, 1890-1940* (Londen, 1984)
- H. Gaßner, 'Heartfields Moskouer Lehrzeit', in: red.: P. Panicke, K. Honnef, K. Thomas, *John Heartfield* (Keulen, 1991 cat.).
- H. Geduld en R. Gottesman. *Sergei Eisenstein and Upton Sinclair: The Making and Unmaking of Que Viva Mexico!* (Bloomington, Indiana, 1970).
- C. Harison, 'The Paris Commune of 1871, the Russian Revolution of 1905, and the Shifting of the Revolutionary Tredition', *History & Memory*, (Tel Aviv/Bloomington, Indiana, USA, 2007).
- J. Harten, H.-W. Schmidt, M. L. Syring, red.: "*Die Axt hat Gebliiht...*" (Düsseldorf, 1987 cat.)
- W. Hedeler, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938. Planung, Inszenierung und Wirkung* (Berlijn, 2003).
- N. Hülbusch, 'Džugašvili der Zweite. Das Stalin-Bild im Sowjetischen Spielfilm (1934-1953)', in: Klaus Heller, Jan Plamper (red.), *Personality Cults in Stalinism - Personenkulte im Stalinismus* (Göttingen, 2004).
- A. Ikonnikov, *Russian Architecture of the Soviet Period* (Sovjet Unie (geen plaats), 1988).
- J. M. Jensen, *Beyond Marx and Mach. Aleksand Bogdanov's Philosophy of Living Experience* (Dordrecht, London, 1978).
- P. R. Josephson, *Industrialised Nature. brute Force Technology and the Transformation of the Natural World* (Washington, 2002).
- L. Mally, *Culture of the Future. The Proletkult Movement in Revolutionary Russia* (Berkeley, Cal., USA 1990).
- A. Nove, *An Economic History of the U.S.S.R.* (Londen, 1969)
- A. Nove, 'Was Stalin Really Necessary?', *Was Stalin Really Necessary? Some problems of Soviet Political Economy* (Londen, 1964)
- A. Nove: *The Soviet Economic System* (London, 1980, herziene uitgave; oorspronkelijke uitgave: 1977).
- R. Overy, *Dictators, Hitler's Germany, Stalin's Russia* (London, 2004).
- P. Panicke, K. Honnef, K. Thomas, *John Heartfield* (Keulen, 1991, cat.)
- F. B. Schenk, ' "Ein so guter Fürst darf nicht sterben!" Die rehabilitierung und Verehrung Aleksandr Nevskijs in der UdSSR in den Jahren 1937/38', in: K. Heller, J. Plamper (red.): *Personality Cults in Stalinism/Personenkulte im Stalinismus* (Göttingen, 2004)

- Leon Sedov, org.: *Le Livre Rouge sur les proces de Moscou (The Red Book on the Moscow Trials*, Parijs 1936), <http://www.marxists.org/history/etol/writers/sedov/works/red/index.htm>
- R. Service, *Stalin. A Biography* (Londen, 2004).
- E. Sommer, B. Faccani, M. Kremin, U. Kirsch (red.), *Konzeptionen in der Sowjetischen Architektur 1917-1988* (Berlijn, 1989, cat.)
- A. Tzonis, L. Lefavre, D. Bilodeau, *De taal van het classicistische architectuur. Het gebod tot orde* (Delft, Nijmegen, 1983)
- D. Volkogonov, *Stalin. Triumph and Tragedy* (London, 1992).
- C. van der Wal red., *De ruimtelijke opbouw van de Noordoostpolder. De jongere bouwkunst en stedenbouw in de Noordoostpolder* (Den Haag/Flevoland 1992).